

22	७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती आणि महिला सबलीकरण प्रा.डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे /पंढरीनाथ रामाजी गाढे	89
23	शारीरिक शिक्षण व महिलांचे सशक्तिकरण प्रा. गणेश श्री. विश्वकर्मा	92
24	विजया वाड यांच्या 'ऋणानुबंध' कथासंग्रहातील स्त्रीवादी कथा प्रा. डॉ. सौ. मंगल एकनाथ डोंगरे	95
25	राजकीय सहभागातून महिला सबलीकरण प्रा. डॉ. लक्ष्मण फुलचंद शिराळे	102
26	महिला सबलीकरण : आर्थिक, सामाजिक, राजकीय दृष्टीने मुल्यमापन प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	105
27	मानवाधिकार व कायद्यांच्या माध्यमातून स्त्री सबलीकरण आणि आजची स्थिती प्रा.डॉ.नंदकिशोर अरूळकर	109
28	राष्ट्रविकासात महिला सक्षमीकरणाची भूमिका डॉ.राजेश्री अप्पाराव जाधव	114
29	मानवाधिकार आणि महिला सक्षमीकरण डॉ. विनोद मारोतराव मुडे	118
30	महिला सक्षमीकरण व मानवाधिकार —एक दृष्टी डॉ.एन.डी.बालपांडे	124
31	महिला सबलीकरण : आव्हाने आणि उपाय प्रा. डॉ. भुरके नागोराव संभाजी	129
32	स्त्रीयांवरील अत्याचार एक समस्या डॉ. सुनिलदत्त एस. गवरे	133
33	ग्रामीण आणि शहरी विभागातील किशोरवयीन मुलींच्या पोषणाचा तुलनात्मक अभ्यास. कु. मालती पांडुरंग सातव	138
34	भारतातील स्त्रियांचा बदलता दर्जा: एक अध्ययन डॉ.गजानन संतोषराव कुबडे	142
35	भारतीय संविधान आणि महिला सक्षमिकरण प्रा.डॉ.भिमराव प्रल्हाद उबाळे	145
36	मानवी हक्क आणि महिला सबलीकरण डॉ सौ. वंदना विनायक नडे	149
37	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील विदेशी स्त्रियांचे योगदान प्रा.श्री. अमोल अरूण कुंभार	153
38	स्त्रियांचे पोषण आणि आरोग्य समस्या Rupali Amit Tapre(Bargal)	158
39	मानव अधिकार आणि महिला सबलीकरण प्रा. डॉ वैशाली शांताराम बागुल	164
40	वृद्ध स्त्रियांच्या पोषणविषयक समस्या एक अध्ययन प्रा.वनिता किसनराव बोदडे	170
41	The Empowerment of Indian Women by Dr. B.R. Ambedkar Dr. Sanjay G. Kulkarni	174

शारीरिक शिक्षण व महिलांचे सशक्तिकरण

प्रा. गणेश श्री. विश्वकर्मा

संचालक क्रीडा व शारीरिक शिक्षण सहकार महर्षी स्व. भाष्करराव शिंगणे
महाविद्यालय, खामगांव.

प्रस्तावना –

आजचे युग हे आधुनिक युग समजले जाते. कारण गेल्या शतकात प्रगती झपाट्याने झाली. या प्रगतीच्या युगात महिला ही मागे राहिलेल्या नाही. जसजसी तीला संधी मिळत गेली, तिने संधीचे सोन केल, एवढेच नव्हे ती संधी सुध्दा तीने आपल्या कौशल्य व हिम्मतीने ओढून आणली आपआपल्या क्षेत्रात आपली चमक दखवून आपले स्थान कायम करून स्वतःचे अस्तित्व सिध्द केले, आणि जगाला आम्ही पुरुषा प्रमाणेच कार्यक्षम व यशस्वी आहोत. हे दाखविले स्त्रियांच मोल आणि मुल्य सान्या जगाने स्विकारले.

संविधानाने स्त्रि-पुरुषांना समानतेचे अधिकार दिलेला असतानाही भारतीय संस्कृतीत असमानता दिसून येते. स्त्रिला पुरुषांच्या तुलनेत दूय्यम स्थान असल्याने स्त्रीची आजची स्थिती समाधानकारक नाही. शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आरोग्य, व्यक्तीमत्व विकास क्षमतेबाबत स्त्री ही सक्षम नसल्याचे विदारक चित्र आज भारतीय समाजात दिसून येते. महिलावरील अत्याचार, अन्याय आजही आपण प्रत्यक्ष पाहत आहोत. अनुभवतो आहोत. आजही आपल्या पुरुषप्रधान संस्कृतिला हे मान्य होत नाही की स्त्रीयांना समानतेची वागणूक घायला हवी. यावरून महिला सशक्तीकरणाची गरज लक्षात येते.

महिला सशक्तीकरणाला प्रभावीत करणारे घटक –

१. **शारीरिक क्षमता** – शारीरिक स्वास्थ्य हे सुदृढ असावयास पाहिजे. जेणे करून ती कार्य करताना, तिचे आरोग्य हे चांगले असेल तिच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराला ती हिम्मतीने सामोरे जाईल. प्रतिकार करेल, स्त्रिची शरीर रचना ही निसर्गता पुरुषापेक्षा लहान आहे. ती ची शारीरिक शक्ती सहाजिकच पुरुषाच्या तुलनेचे कमी आहे. स्त्रिया नोकरी निमीत्त, व्यवसाय निमीत्त, घराबाहेर जातात, अश्या वेळी शारीरिक सक्षमतेने महिला स्वतःचा बचाव करून स्वतःचे रक्षण करू शकते.
२. **मानसिकता** – पुरुष नैसर्गिकरिला उपभोक्ता व स्त्री ही उपभोगाची वस्तू, अशी धारना जनमानसात रुजवल्या गेलेली आहे. समाजात हजारो वर्षांपासून ही भावना इतकी दृढ झाली की तेच आपले खरे अस्तीत्व आहे, असे स्त्रीला वाटू लागले. पुरुष हा स्त्रिपेक्षा श्रेष्ठ, कर्तृत्ववान आहे, तो घराचा कर्ता आहे, तो जस म्हणेल तस आपण वागावं, ही स्त्रियांची मानसीकता बदल्याची काळाची गरज आहे.
३. **आर्थिक स्वावलंबन** – स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी असल्यामुळे तिला अत्याचार सहन करावा लागतो. जो पर्यंत ती आर्थिक उलाढाल करून, सक्षम बनणार नाही तो पर्यंत तिला मान मिळणार नाही. हा महत्वाचा घटक स्त्रि शक्तिकरणाचा आहे.
४. **बौध्दीकता** – शिक्षण स्त्रिला काळाची गरज बनली आहे. शिक्षा घेणे महिलाचा अधिकार आहे, शिक्षणामुळेच ती उच्च पदावर कार्य करू शकते. शिक्षणा मुळेच बौध्दीकतेत वाढ होऊन स्त्रिच्या विचार प्रगल्भतेत वाढ होते.

महिलां करीत शारीरिक शिक्षणाची आवश्यकता –

शारीरिक शिक्षणाचा मार्ग हालचाल किंवा कृतीमधून जातो. हाच विचार तर लक्षात घेतला तर स्त्रियांना शारीरिक शिक्षणाची गरज कशी आहे हे लक्षात येते शारीरिक शिक्षणाचे उद्दिष्टे जर लक्षात घेतली तर शारीरिक सुदृढता निर्माण करणे, मज्जा स्नायुमध्ये समन्वय साधणे, शारी स्थितीची जाणीव करून देणे इ. घटक शारीरिक शिक्षणात असल्याचे दिसून येते. शारीरिक शिक्षणाचा उपयोग करून स्त्रिया आपले घरातील कार्य अधिक सुलभतेने, योग्यतेने, कमी शारीरिक ऊर्जा खर्च करून करू शकते.

सद्यास्थितीत स्त्री जितक्या सहजपणे घरात कार्य करते तितक्याच सहजपणे ती बाहेरच्या जगात वावरते. आर्थिक जबाबदारीही ती स्विकारीत आहे. शारीरिक चापल्याचे खेळ तिला नेहमीच स्फूर्ती देणारे, लवचिकता प्रदान करणारे असतात.

दहशतवाद, उग्रवाद, नक्षलवाद यामुळे समाज अस्थिर झाला आहे. या अस्थिर समाजात वावरताना स्वसंरक्षणासाठी ज्युडो, कराटे, तलावार बाजी, कुस्ती, तायकांडो अश्या खेळांचे सराव कामी पडतात.

शारीरिक शिक्षणाद्वारे महिला सशक्तीकरण –

व्यायाम करीत असताना अवयवावर नियंत्रण ठेवणे, शरीराची योग्य स्थिती समजणे, योग्य शरीर व्यवस्थापन करणे, अनुकरणात्मक हालचालीची सवय लावणे सहनशीलता निर्माण करणे, आज्ञापलनाची सवय लावणे, निरीक्षण क्षमता विकसीत करणे, सौंदर्यदृष्टी निर्माण करणे, अवयवांचा समन्वय साधने इत्यादी परिवर्तन हे व्यायामाने होते.

स्त्रीला दैनंदिन व्यवहार करताना बाहेरच्या जगात वावरावे लागते. या पुरुषप्रधान संस्कृतीत तिला बरेचदा पुरुषाच्या आक्रमक वृत्तीला, वाईट नजरेला सामोरे जावे लागते. अश्या वेळी शारीरिक शिक्षणामुळे निर्माण झालेली सहनशीलता, निरीक्षण क्षमता हे घटक तिला मदत करतात.

बाहेरच्या क्षेत्रात कार्य करीत असतांना तसेच घरातही कार्य करीत असतांना स्त्रीला स्वतःच्या शारीरिक मर्यादा क्षमता समजून घेणे गरजेचे ठरते. कारण शारीरिक मायदिर्घ्या बाहेर जाऊन ती कार्य करू शकत नाही. परंतु शारीरिक शिक्षणाद्वारे शारीरिक क्षमता मात्र ती वाढवू शकते.

शारीरिक शिक्षण हा शिस्तबद्ध कार्यक्रम असल्यामुळे आज्ञापलनाची सवय लागते. आणि प्रत्येक कार्यात आज्ञापलनाची ही सवय तिला मदत करते.

शारीरिक शिक्षणामुळे आरोग्य निर्माती होउन मन प्रसन्न राहते. प्रसन्न व्यक्तीमत्वाच्या सहवासात दुसऱ्यांनाही आनंद मिळतो, आणि ही किमया शारीरिक शिक्षणामुळे घडून येते.

योगामुळे मन आणि विचार लहरीवर नियंत्रण ठेवल्या जाते. मनाची एकाग्रता वाढून मन विचलीत होत नाही. ध्यान धारणेच्या क्रियेमुळे स्त्रियांचा लक्ष केंद्री करणाचा विकास होउन त्यांना करण्यास या एकाग्रतेची मदत होते. योगाचा क्रियेमुळे स्नायु बळकट होउन वाढत्या वयात सुद्धा सांध्याची मजबुती टिकून राहते. हृदय सुस्थितीत राहते. आसनानुळे शरीरातील अतिरिक्त चरबी कमी होउन लठ्ठपणावर नियंत्रण ठेवता येते. रक्तदाब नियंत्रीत होतो. शारीरिक हालचालीवर नियंत्रण राहते. शरीर सौंदर्य खुलून दिसते, मन प्रफुल्लीत राहते, पचनक्रिया संतुलित होते. शांत झोप लागते. सकारात्मक विचारांची निर्माती होउन कोणत्याही वातावरणात राहण्याची क्षमता विकसीत होते. त्यामुळे स्त्री जीवनामध्ये यशस्वी रित्या वाटचाल करते.

निष्कर्ष –

शारीरिक शिक्षण हे स्त्रियांना जीवनाचे ध्येय निश्चीत करण्यास महत्वाची भुमीका बजावते. महिला स्वावलंबी झाल्यामुळे पुरुषांच्या बरोबरीने अर्थाजन करून पुरुषातील सहजीवन व संसार

रथाची दोन्ही चाके तुल्यबळ होतील. शारीरिक शिक्षण हे स्त्री सशक्तीकरण परिणामकारक करून जगापुढे आदर्श निर्माण करून विश्वाला मार्गदर्शक, पथदर्शक असल्याची आपल्या देशाची ऐतिहासिक ओळख वर्तमानात पुन्हा निर्माण करता येईल. अश्या प्रकारे स्त्रीयांच्या सशक्तीकरणात शारीरिक शिक्षणाचा वाटा फार मोठा आहे. किंबहुना शारीरिक शिक्षण हे स्त्री जीवनाचा एक अविभाज्य अंग आहे. असे म्हणावयास हरकत नाही

संदर्भ –

१. क्रीडा विज्ञान व आरोग्यशास्त्र, दि.गो. वारवारकर
२. खेल कुद एवं शारीरिक शिक्षा, डॉ. कमल शर्मा, बी.एल. शर्मा.
३. साने गीता भारतीय स्त्री जीवन, मौजे प्रकाशन मुंबई.
४. सिंह अजमेर, शारीरिक तथा ऑलिम्पिक.

Mr. G. S. Vishwakarma

10/26/21, 12:59 PM

Conference637620662907825021.jpg (1275×1650)

Shri Shivaji Education Society, Amravati's

**SHRI SHIVAJI COLLEGE OF PHYSICAL EDUCATION
AMRAVATI, MAHARASHTRA (INDIA)**

In collaboration with

Organizes

INTERNATIONAL E - CONFERENCE

On

CAREER AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT

IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS SCIENCES, SPORTS TOURISM, YOGA, NUTRITION, SPORTS ENGINEERING, PHYSIOTHERAPY, EDUCATION, PSYCHOLOGY,
TECHNOLOGY, LANGUAGE AND LITERATURE, MANAGEMENT, HOSPITALITY, E-COMMERCE, LAW, MUSIC, MULTIMEDIA, ENVIRONMENT

10th - 12th July, 2021

PAPER SUBMISSION 20th June, 2021

REGISTRATION FEES (last date 15th June, 2021)

Teachers & Professionals 800 INR UG, PG students - 400 INR Ph.D. Students -600INR, Foreigners -30USD

REGISTRATION

Shri. Shivaji College of Education, Shivaji Nagar, Panchavati Square, Amravati (M.S.) India 444803
Website-www.shivajihpedam.org Email: shivaji.phyeduconference@gmail.com
Contact-9850676849,9607609016,9623440805, WhatsApp 951870-0460

BANK DETAILS

Account Name: Shri Shivaji College of Phy Edu.
Bank Name: State Bank of India Branch: -Gadge Nagar, Amravati.
Account Number: 40170026428 IFSC Code: SBIN0012011, MICR: 444002102 Branch code-12011
Kindly send the screenshot image of your payment transferred on
shivaji.phyeduconference@gmail.com WhatsApp No- 951870-0460

PUBLICATION

The selected papers will be published in RESEARCH NEBULA
(J-Gate Indexed) An Indexed, Refereed & Peer Reviewed Quarterly Journal ISSN 2277-8071 with
Impact Factor 7.399 (SJIF)
English: Times New Roman, Size: 12 Hindi & Marathi: Mangal, Size 14

REGISTRATION LINK <https://forms.gle/n5DqC4tqs3jvh9cu7>

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN SIF 7.399	RESEARCH NEBULA An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences	INTERNATIONAL STANDARD NUMBER IN SERIALS ISSN 2277-8071
<p style="text-align: center;">GANESH VISHWAKARMA</p> <p>Director of Physical Education & Sports Sahakar Maharshi Swa. Bhaskarrao Shingne Kala Mahavidyalaya, Khamgaon. Dist.- Buldhana. M.S.</p>	<p>Three Days International E - Conference On CAREER AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT on 10th - 12th July 2021 @ Shri Shivaji College of Physical Education Amravati, Maharashtra</p> <p>SPORTSPERSONS DIET</p>	
<p>ABSTRACT <i>In case of Sportspersons nutritious diet plays an important role in their performance. Diet is one of the important and basic biological needs of man. It is the foundation for good health. It is essential for life, growth and repair of human body, regulation of body mechanism and production of energy for work. During sports training, the energy requirement of the players is high as such the diet should be accordingly planned otherwise the players will not have the stamina to withstand the training and the player will show the signs of fatigue which may result in internal and external injuries to the players.</i></p>	<p>The right sports diet should have adequate provision for the following: Quality: Carbohydrates, proteins, fats, vitamins, minerals and fluids Quantity: Calories according to sports. Acceptability: To suit different customs, habits and tastes. Variety: Different types of food Palatability: Proper cooking The different requirements in the diets of a sportsman: Proteins: Proteins are the building blocks of the body which is why a sportsperson need it the most. It builds their immunity and increases the ability of the body to handle physical stress and strain. Carbohydrates: It is found in whole grains and fruits. Also the diet should comprise of foods rich in fibre. Vitamins & Minerals: Adequate amount of vitamins maintain the health and integrity of the cell bodies in the body. It also fights against the stress by destroying few unnecessary substances in the body and increasing antioxidants. Fats: They are required for the proper lubrication of the bones. They also help in the absorption and transportation of fat soluble vitamins. Hydration: Proper hydration of the body is essential for a sportsperson in addition to other necessary nutrient requirements since it increases the functionality of the person. Fibre: Apart from these, foods rich in fibre are also required since presence of adequate amount fibre in the body helps in having regular bowel movement in a person. Salt intake: Salt is an important ingredient in the diet of the sportsperson since salt is the key source</p>	
<p>of sodium which has contribution towards keeping one healthy. Some important things for diet: Cruciferous Vegetables: Dark, leafy greens such as spinach and kale, as well as broccoli, cauliflower and brussels sprouts are rich in antioxidants, vitamins and minerals to boost your athletic abilities. They also contain high levels of vitamins A, K and B6, and calcium and iron, all of which protect the body against inflammation. Iron also means more oxygen being supplied to working muscles. Milk (Even Chocolate Milk!): Milk is loaded with carbs and protein, which makes it a great post-workout drink for muscle recovery. The caffeine found in chocolate dilates the blood vessels, helping them to relax after a workout. Interestingly enough, when carbs and protein are consumed together, muscle tissues repair themselves more quickly than they do when consumed separately! Bananas: Bananas are a low-calorie, excellent source of natural electrolytes, which need to be replaced after a workout or sporting event. They're also high in potassium, which makes them the perfect post-event snack. Eating one banana will help you regulate your fluid intake. It will also protect you from muscle spasms or cramps. Sweet Potatoes: Sweet potatoes are rich in vitamins A and C, both antioxidants that remove free radicals from your body. They lower blood pressure, which is important for athletes to their heart health when participating in sports. They're high in vitamin and mineral content and contain the levels of potassium, iron, manganese and copper athletes need for healthy muscles.</p>		
<p>www.vcijournal.net International E-conference on CPD @ SSCPE Amravati Special Issue July 2021 176</p>		

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL, DOI 10.22183/RN SIF 7.399	RESEARCH NEBULA An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences	 INTERNATIONAL STANDARDIZED SERIAL NUMBER INDIA ISSN 2277-8071
--	---	--

Berries: Blackberries, raspberries and blueberries are just a handful of the delicious berries that are rich in antioxidants, which need to be replenished after physical activity. Darker berries contain photochemical and other protective elements that prevent oxidative stress that occurs in the body during strenuous activities.

Salmon: This oily fish is packed with lean, muscle-building protein and omega-3 fatty acids, which reduces the inflammation that can happen with continual athletic activity. Get creative and enjoy salmon in burgers, salads or pastas to get the recommended eight ounce serving per week.

Beans/Legumes: Vegetarians and meat eaters alike can get their fill of plant-based protein by eating beans and legumes. Black beans, pinto beans, kidney beans, lima beans... the varieties are endless! You can add them to a salad or cook them into a stew or chilli.

Pasta: Keep in mind that pasta contains fibre, which can cause gastrointestinal stress, so don't overdo it before a big event where you'll be competing or playing. Whole grain pasta typically contains less sugar than white pasta, which can also help athletic performance.

Nuts: Nuts are high in protein and healthy fats, making them a mainstay in athletes' diets. Eaten with crabs, they help level out your blood sugar and sustain the crabs over a longer period of time, rather than burning them off right away. They're also easier to digest and don't upset your stomach. Another plant-based protein, nuts are rich in fibre and antioxidants like vitamin E. The anti-inflammatory nutrients found in nuts makes them great for bone health, which is needed by every athlete.

Hydrating Foods: Radishes, watermelon, bell peppers, spinach, celery, dates and oranges are just a handful of the refreshing foods you can eat to replenish your lost fluids. If you're tired of downing water bottles, opt for one of these snacks to feel refreshed after exercising.

Oatmeal: If you're looking to gain weight, oatmeal is a delicious way to help you achieve your goal weight. Be sure to choose steel-cut oats as opposed to instant oats. The instant oats have a higher glycemic index, which will cause your insulin levels to spike, causing you to end up storing the carbs as fat.

Flaxseed, Olive and Coconut Oil: The monounsaturated fats found in olive oil have anti-inflammatory properties, which athletes need when putting so much stress on their bodies. Flaxseed oil contains omega-3s, which is also anti-inflammatory, to help recover quickly with bumps and bruises. Coconut oil is filled with medium chain triglycerides

(MCTs), which can help with your endurance during a gruelling workout.

Cherries: An antioxidant-filled fruit, cherries aid in preventing muscle pain after running. It reduces inflammation, which is what causes such striking pain. Many athletes consume cherry juice as another way to lower exercise-based muscle damage, which can help reduce soreness.

Some important Indian vegetable for summer:

Cucumber- Cucumber has 96% water content, which helps in keeping the body hydrated and in regulating body temperature. Cucumber also contains a lot of potassium, magnesium and fibre that work effectively for regulating blood pressure. The high water content in cucumber is very effective in flushing away the toxins from the digestive system and hence aids digestion. Regular intake of cucumber helps to dissolve bladder or kidney stones.

Snake gourd (padval)- It creates a cooling effect for the body. It is useful in correcting disorders, processes nutrition and it restores the normal functioning of the system. Snake gourd helps to stimulate the production of body fluids and relieves dryness. Snake gourd is the best household remedy for heart problems. The juice from the fresh leaves is useful for heart disorders like palpitation and pain in the heart on physical exertion.

Pumpkin (kaddu)- Pumpkin possesses great cooling and diuretic properties. It is also good for improper digestion and eliminating intestinal worms from the digestive system. Pumpkin contains potassium and fibre. It also controls blood pressure and sugar. It helps in curing skin diseases. It is thought to regulate blood sugar levels and help stimulate the pancreas, thus diabetics are advised to eat pumpkin.

Bitter gourd (karela)- Bitter gourd is a cure for boils, rashes, fungal infections and ring-worm. It also helps control hypertension and diabetes, and generally increases immunity.

Bottle gourd (Dudhi)- As bottle gourd is mostly made of water, it helps you deal with heat and is also useful for stomach problems like acidity, which mostly occurs in summer. Bottle Gourd prevents extreme loss of sodium, satisfies thirst and helps in preventing exhaustion.

Amaranth leaves (Chawli bhajji)- Amaranth leaves are not only typical summer vegetables but are also very much nutritious. It is also known as Chinese spinach, cow pea leaves, Chawli ka Patta, Chawli Bhaji. It is loaded with high source of Vitamins A, B6, and C. It is also a wonderful cooling vegetable that can really help you fight the hot summer months. -It helps cure respiratory disorders and diseases like Malaria.

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN SIF 7.399	RESEARCH NEBULA An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences	 INTERNATIONAL SERIALS NUMBER INDIA ISSN 2277-8071
---	---	--

Ridged gourd (turai)- This summer vegetable helps in purifying blood, lowering the sugar level of the blood and is also good for your stomach or digestion-related issues.

Ash gourd- It helps to keep your body cool and healthy, as it contains almost 96% water. It also helps to protect you from heat stroke. Ash-gourd is loaded with nutrients. It's an excellent source of vitamin B1 (thiamine), a good source of vitamin B3 (niacin). Its high potassium content makes this a good vegetable for maintaining a healthy blood pressure. Ash-gourd is also useful in treating respiratory disorders like asthma, blood-related diseases, and urinary diseases like kidney stones.

Poor eating habits will eventually lead to poor performance. As you can see from the foods mentioned, athletes benefit most from foods high in protein, vitamins and fibre to enhance their performance. Whether you're a recreational or competitive athlete, your body needs the right nutrients to fuel itself during high-intensity activity. These foods provide the restorative, energy-boosting properties necessary to stay healthy while putting your body through exercise or other endurance activities.

Before, during as well as after their activities, their bodies must consistently have the adequate supply of carbohydrates. The diets for any sports person should be properly managed to help him or her exhibit better performances. The ratio of the nutrients - carbohydrates, proteins, lipids - should also alter if the sportsperson is playing regularly based on the stage of the activity. As per the balanced diet for usual activities, the requirement of carbohydrates should be 50-55% of daily calorie supply; but for the sports person playing regularly should consider 55-65% of the supply after the initial supply of glycogen is exhausted. However, the requirements of energy vary according to the nature of sports the person is playing, its intensity and the duration of the particular sports.

So nutrition is important aspect especially for Sportspersons / Athlete. They need balanced food to

maintain their stamina. Good food habit provides them energy to perform their activities in a better way. Thus, they should organize their diet by taking good quality food to maintain their health and performance.

References-----

1. Broad, E.M.; Cox, G.R. What is the optimal composition of an athlete's diet? *Eur. J. Sport Sci.* 2008, 8, 57-65.
2. Jain A, Rakhi N, Bagler G. Spices form the basis of food pairing in Indian cuisine. *arXiv:150203815.* 2015;p. 1-30.
3. Ventura AK, Worobey J. Early influences on the development of food preferences. *Current biology: CB.* 2013 May;23(9):R401-8.
4. Loud K. Primary care of the elite-emulating adolescent male athlete. *Adolesc Med.* 2003;14:457-661
5. Werblow JA, Fox HM, Henneman A. Nutritional knowledge attitudes and food patterns of women athletes. *J Am Diet Assoc.* 1978;73:242-245.
6. <https://www.lybrate.com/topic/are-you-into-sports-what-diet-should-you-be-following/a6ba4333ea025fd719cfcb8fb8cff08f>
7. <https://www.hellodox.com/healthtips/Proper-Diet/1664?page=2>
8. <https://www.hellodox.com/healthtips/Diet-and-Nutrition/1546?page=16>
9. <https://www.pressreader.com/nigeria/the-punch/20181216/281925954110516>
10. <https://123totalfitness.com/category/fitness/>
11. <https://luxofood.com/8-foods-to-eat-for-better-sports-performance/>
12. <https://www.deepikavasudevan.com/post/nourish-right-for-a-better-performance>
13. <https://rxharun.com/which-food-diet-exercises-is-best-to-get-bigger-biceps-chest/>
14. https://issuu.com/thefranchisejournal/docs/may_2020

Dr. D. U. Raut

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No - CCLXXVII (277) - B

Impact of COVID-19 on Indian Economy

Chief Editor Prof. Virag S. Gawande Director A. S.R.& D. T. Institute Amravati	Executive Editor Dr. A. N. Gharde Principal Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist. Yavatmal	Editor Dr. Pravin Kulkarni Dept. Of Commerce Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist. Yavatmal
---	---	--

 This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com Aadhar PUBLICATIONS

23	Impact of Covid-19 on Different Sectors of Indian Economy Arun B. Chavhan	88
24	The Impact Of Corona Crisis On Education Sector In India Dr. Dilip.S.Chavan	93
25	Impact Of Covid-19 On Environment In India Dr.Deshmukh S.B.	101
26	A Comparative Study of Selected Physical Fitness Variables of Different Mallkhamb Skills Learning Players of Maharashtra state Dr.Nitesh B.Raut	104
27	Impact of Migration of Labour Force due to Global COVID-19 Pandemic with Reference to India Dr. Nakul A. Deshmukh	107
28	Impact of covid-19 on Indian Economy(ICIE-2021) Asst.Prof.Sunil Laxman Mali	115
29	Impact of Covid-19 on Savings Suresh R. Bhaltadak	120
30	Effect of Kovid-19 on current Education System in India Dr.Satish W. Rane	122
31	Classifying Management Efficiency: A Financial Ratio Approach Dr. R.L.Rajani	124
32	The Impact of UPI system on Retailer Business Amol Prkashrao Karpe	127
33	Core Banking System (CBS) : Innovative Practice in Banking Sector. Prof. Dr.Waman N. Wirkhade	130
34	Impact of Covid - 19 on Service Sector of Indian Economy Dr. Alpana Vaidya	132
35	The Study of Impact of Covid-19 on Unorganized Sector Prof. Kishor Sonaba Navsagare	139
36	An Analytical Study of Impact of Covid-19 on Service Sector Dr.Yogesh L.Patinge	143
37	The Overview on Impact of COVID-19 on Indian Economy: Challenges & Solutions Dr. Kailas Chhabu Tribhuvan / Dr. Santosh Bansirao Gaikwad	147
38	Covid-19 And Recovery Of Indian Economy Dr.Naglaxmi N.Tirmanwar	151
39	Impact of covid-19 on Indian Economy Ms. Vidula Ramchandra Katkamwar	155
40	Knowledge for healthy society during pandemic time from spirituality gained self-Realised Great men Prof. H.D.Sawant	162
41	The Impact of Covid-19 on Wage Payment in India Mr. Aditya Rajendra Ankush.	164
42	कोविड -१९ चा शिक्षण क्षेत्रावरील प्रभाव डॉ. दयानंद उत्तमराव राऊत	166
43	शेती, उद्योग, सेवा आणि शेतीवर आधारित उद्योगावर कोरोनाचा प्रभाव डॉ.आर.के.बिन्नीवाले / प्रा.कविता किसन भोये	169
44	भारतीय शेती उत्पादनावर कोरोनाचा परिणाम डॉ. प्रमोद स. घोनमोडे	171

कोविड -१९ चा शिक्षण क्षेत्रावरील प्रभाव

डॉ. दयानंद उत्तमराव राऊत

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

सहकार महर्षी स्व. भास्करराव शिंगणे कला महाविद्यालय खामगांव, जि. बुलढाणा

प्रस्तुत शोध निबंधात कोविड-१९ चा शिक्षण क्षेत्रावर काय परिणाम झाला, याचे अध्ययन करण्यात आले आहे. जगात आतापर्यंत महामारीच्या संदर्भात अनेकसंकटे आलीत, त्यापैकी कोविड-१९ (कोरोना व्हायरस) हे एक भयंकर स्वरूपाचे महामारीचेसंकट आहे. कोरोना व्हायरस हा विषाणू सर्वप्रथम इ.स.१९६० च्या दशकातसापडलाहोता.हा विषाणू पहिले कॉंबड्यांमध्ये आढळलाहोता ब्रॉन्कायटीस विषाणू आणि सामान्य गर्दी असलेल्या दोन स्थानांमध्येहोतो.त्याला नंतरह्युमनकोरोना व्हायरस २२-ई आणि ह्युमनकोरोना व्हायरस असे नांव देण्यात आलेहोते. इ. स.२००३ मध्ये सार्स-सीओव्ही, एचसीओव्ही एनएल, २००४ मध्ये एचकेयू, २०१९ मध्ये मेस सिओव्ही आणि २०१९ मध्ये एसएआएस-कोव्ही-२ अशी वेगवेगळी नावे देण्यात आलीहोती.२०२० साली भारतात व महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात कोरोना विषाणूचा उद्रेक झाला.संपूर्ण भारतातील जनजीवनावर याचा फार मोठा परिणाम झाला. १५ जून २०२० पर्यंत भारतात १,१०,०४४ लोकांना या विषाणूची लागण झालीहोती. यात साधारणतः ४१२८ लोकांचा मृत्यू झाला होता.युनेस्कोचे अध्यक्ष यानी २८ मार्च २०२० रोजी असे म्हटलेहोतेकी, कोविड-१९ च्या महामारीचेसंकटहे दुसऱ्या महायुद्धापेक्षाही सर्वात मोठेसंकट आहे.मानवी जीवनाच्या सर्वच पैलूवर या संकटाने प्रभाव टाकला आहे. जसेकी, अर्थव्यवस्था रोजगार, दळणवळण, उपासमारी, वातावरण, कृषी, आरोग्य आणि शिक्षणक्षेत्र इत्यादी कोविड-१९ मुळेकेंद्र आणि राज्य सरकारचे शिक्षण विभाग शैक्षणिक दृष्टीकोनातून योग्य असे पाऊल उचलण्यात असमर्थ ठरत आहे. त्यामुळे विद्यापीठ, शिक्षक आणि पालकांमध्ये गुंभ्रम निर्माण करण्यात आले. शैक्षणिक दृष्टीकोनातूनसरकारने नियमावली जाहीरकरतात पण शेवटी स्थानिक परिस्थितीच्या आधारे स्थानिक प्रशासनाने, विद्यापीठाने योग्यतो निर्णय घेऊनयोग्यतो अंमलबजावणी करावी असे सुचविले जाते. त्यामुळे विद्यापीठाला शाळा महाविद्यालयांना योग्यतो निर्णय घेण्यास अडचणी निर्माण होत आहेत.याचा सर्वात जास्त गंभीर परिणाम विद्यार्थ्यांवर होताना दिसत आहे.

गृहितकृत्य

- १) कोविड-१९ चा शैक्षणिक क्षेत्रावरील गंभीर परिणामहोत आहे.
- २) शिक्षण विभाग शैक्षणिक उपाययोजनाकरण्यास असमर्थ ठरत आहे.
- ३) ऑनलाईन शिक्षण पध्दती विद्यार्थी विकासासाठी कुचकामीठरत आहे.
- ४) लॉकडाऊनचा शैक्षणिक धोरणावरील गंभीर परिणाम झाला.

उद्देश :-

- १) कोविड-१९ चा शैक्षणिक क्षेत्रावरील प्रभावाचे अध्ययन करणे.
- २) कोविड-१९ च्या प्रभावामुळे शिक्षण विभागाची शिक्षणाप्रती असलेलीतत्परतातपासणे.
- ३) ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीचे अध्ययन करणे. लॉकडाऊनचा शिक्षणावरील प्रभावाचे अध्ययन करणे.

कोविड-१९ चा शिक्षण क्षेत्रावर कसा गंभीर स्वरूपाचा परिणाम झाला.हेखालील मुद्यांवरून स्पष्टहोते.

१) कोविड-१९ चा शाळेवरिल प्रभाव :-

भारतात कोविड-१९ च्या प्रादुर्भावाने १५ लाख शाळा बंद पडल्या.त्यामुळे २६ कोटी विद्यार्थी एकदम शिक्षण प्रवाहापासून दुरगले.७.८९ लाख शिक्षक घरी बसले आहेत.तेवढ्यापूरते ऑनलाईन शिक्षणसुरू आहे पण याचा फायदा फारकमी मुलांनाहोत असल्याचे दिसून येत आहे.शाळेत जे अनीपचारिक पध्दतीने शिक्षण मिळायला पाहिजेतेमिळत नाही.ज्या मुलांना मोबाईल पासून दूर ठेवा असेसांगिले जायचे त्या मुलांच्याहाती मोबाईल देणे भाग पडत असल्याचे दिसून येत आहे.

२) कोविड-१९ चा महाविद्यालयावरील प्रभाव :-

भारतातील ५० हजार शिक्षणसंस्था बंद पडल्या आहेत.३.७० कोटी महाविद्यालयीन विद्यार्थी घरी बसून आहेत.तर १५ लाख महाविद्यालयीन शिक्षकही घरी बसले आहेत.कोरोना व्हायरस ही फक्त आरोग्यविषयक समस्या नसूनती गंभीर शैक्षणिक समस्या निर्माण करणारी समस्या देखील आहे.महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ऑनलाईन वर्ग चालविले जातात.पण याचा फायदा

फक्त शहरी भागातील विद्यार्थ्यांना होत आहेतोही थोड्या फार प्रमाणात ग्रामीण भागातील विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीपासूनकोसो दुर असल्याचे निदर्शनात येत आहे.राज्य सरकारचे वेगळे नियम, विद्यापीठाचे वेगळे नियम यामुळे महाविद्यालय योग्य निर्णय घेऊन विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शनकरण्यास असमर्थ ठरत आहे.याचाच परिणाम असा की, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन मिळत नाही.

३) कोविड-१९ चा परिक्षा पध्दतीवरील प्रभाव :-

कोविड-१९ मुळे निर्माण झालेल्या गंभीर परिस्थितीवर कशी मात करायची या विषयीचा प्रश्न भारतातील जवळपास एकहजार विद्यापीठाच्या परिक्षा विभागासमोर होता.विद्यार्थ्यांच्या परिक्षेच्या दृष्टीकोनातून योग्य असा निर्णय कोणत्याच विद्यापीठाच्या परिक्षा विभागाने घेतला नाही.कुठे परिक्षा पुढेढकलल्या, कुठे मुलांना पुढच्या वर्गात प्रवेश देण्यात आला.काही विद्यापीठात वस्तुनिष्ठ प्रश्न विचारून पुढच्या वर्गात प्रवेश देण्यात आला.परिक्षा घेण्यास बराच विलंब लागला.निकाल लागण्यासही बराच वेळ लागला यामुळे विद्यार्थी मानसिकदृष्ट्या हतबल झाल्याचे दिसून आले.परिक्षा ऑनलाईन घ्यायचीकी ऑफलाईन याविषयी परिक्षा विभाग आणि विद्यार्थी यांच्या मनात संभ्रम असल्याचे दिसून आले.

४)कोविड-१९ चा शिक्षकावरील प्रभाव :-

भारतात साधारणतः २२.८९ लाख शाळा, महाविद्यालयीन शिक्षक आहेत. जेथे शाळा महाविद्यालय बंद तेथे शिक्षकायकरणार. विद्यार्थी हा देशाचा आधारस्तंभ असतो त्यांना मार्गदर्शनकरणे म्हणजेच अध्ययन अध्यापन आणि मूल्यमापन करणेहे सर्वच थांबून जाते. ऑनलाईन वर्गाची शिक्षकावर सक्तीकेल्या जाते.शिक्षकाद्वारे ऑनलाईन वर्ग घेतलेही जातात पण ते शिक्षण प्रभावी ठरत नसल्याचे दिसून येत असल्याचे बरेच शिक्षक सांगतात.ऑनलाईन वर्ग घेऊन शिक्षकांना मतदानाचे जनगणनेचे, कोविड योा, तपासणी म्हणूनकाम करावे लागत आहे.यामुळे अनेक शिक्षकांनाकोरोनाची लागत देखील झाल्याचे दिसून येत आहे.

५)कोविड-१९ चा शिक्षकावरील प्रभाव :-

शाळेत फळ्यावर शिकविले जाणारे शिक्षण आणि ऑनलाईन शिक्षण यात बराच फरक आहे.ऑनलाईन शिक्षण म्हटलेकी, कॉम्प्युटर, स्मार्ट मोबाईल, यु-ट्यूब, हँगआऊट, मल्टीमिडिया, इ.लायब्ररी इ.गोष्टी आवश्यक असतात. आर्थिकदृष्ट्यासक्षम असणारे विद्यार्थी हे सर्व करू शकतात पण गरिब विद्यार्थी मात्र हे सर्व करण्यास असमर्थ ठरतो. म्हणजेच ऑनलाईन क्लास फक्त २४ टक्केच विद्यार्थी करू शकतात.मग प्रश्न निर्माण होतो बाकीच्यांचे काय?थोडक्यात ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीही विद्यार्थ्यांच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून पूर्णपणेकूचकामीठरते असे दिसून येते.

सारांश :-

कोविड-१९ च्या प्रभावामुळे शैक्षणिकक्षेत्रात अमुलाग्र बदल करण्याच्या दृष्टिने युनेस्कोने सभासद देशांना असे सुचविले की, मुलांचो शैक्षणिक समस्या दूरकरण्यासाठी प्रत्येक देशाने, दूरशिक्षण, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून यु-ट्यूब, हँग आऊट, मल्टीमिडिया, मोबाईल फोन, इ. लायब्ररी दूरदर्शन इ माध्यमातून उपक्रम सुरु करावे जेणेकरून मुलांचे शिक्षणखंडीतहोणार नाही.भारतात मात्र परिक्षा पुढेढकलणे, परिक्षा रद्दकरणे, परिक्षा न घेताच पुढच्या वर्गात प्रवेश देणे, एवढ्यापुरतेच निर्णय घेतले जात आहे.परिस्थितीची अनिश्चितता लक्षात घेऊन भारताने सुध्दा दिर्घकाळासाठी शैक्षणिक धोरण ठरविणे आवश्यकहोते परंतूतसे झालेले दिसत नाही.भारतातील उच्च शिक्षणात आणि व्यावसायिक शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोगहोत असला तरी आर्थिक दृष्ट्या मागास असलेल्या विद्यार्थ्यांचेकाय असा प्रश्न निर्माण होतो.कोविड-१९ च्या प्रादुर्भावाने शाळा महाविद्यालये ओस पडली आहेत.ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीकूचकामीठरली आहे.विद्यापीठाला कोणत्याही शैक्षणिक समस्येच्या संदर्भात निर्णय घेण्यासाठी सरकारवर अवलंबून रहावे लागते.

कोरोना आणि लॉकडाऊनमुळे देशात २७ कोटी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर परिणाम झाल्याचे युनेस्कोने म्हटले आहे.लॉकडाऊनमुळे अनेकक्षेत्र प्रभावित होऊन अनेकसंकटे उभी ठाकली. अभ्यासक्रमाचे बिघडलेले वेळापत्रक, आर्थिक ताण, परदेशी शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या व्हिसाचे प्रश्न, नोकरी मिळविण्याची अनिश्चितता, शिक्षणकर्जाच्या टप्प्याचे दडपण इत्यादीहोय. याबरोबरच शाळा, महाविद्यालय, शिक्षक पालक यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात संभ्रम निर्माण झाला आहे. कोरोना व्हायरसचे सावट असलेल्या परिस्थितीत आपले अस्तित्व काय आपलेकरिअर काय, असा प्रश्न प्रत्येकाच्या मनामध्ये घोंगावत आहे.शिक्षणक्षेत्रातील महत्वाचा केंद्रबिंदू असलेला विद्यार्थी कोरोनाकाळात पूर्णपणे हवालदिल झाला असल्याचे दिसून येत आहे.

दोडक्यात म्हणजे कोविड-१९ मुळे इतरक्षेत्रापेक्षा शिक्षण क्षेत्रावर खूप मोठा परिणाम झाल्याचे दिसून येत आहे. भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाकडून पीएम ईविद्या, दूरचित्र साहित्याच्या माध्यमातून स्वयंप्रभा टिक्की चॅनल्स, ई-पाठ्यपुस्तके, डिजिटल शिक्षणासंदर्भात नियमावली जाहीरकेली असलीतरी शैक्षणिकक्षेत्र अजूनही पुर्णपणे प्रभावित असल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भ :-

- १) महासंचालक युनेस्कोचा अहवाल , २८/०३/२०२०
- २) महाराष्ट्र टाईम्स, अग्रलेख :- ०५/०४/२०२०
- ३) पोखरिया रमेश, शिक्षण मंत्रालयाकडून सुचविलेल्या उपाययोजना, १७/०९/२०२०
- ४) युनिसेफ अहवाल, लोकसभामधून प्रसिध्द २२/०६/२०२०
- ५) पाठक अविजीत, जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ, कोरोना आणि ऑनलाईन अध्यापनांची विवेकशून्यता ३१/०५/२०२०

Dr. D. U. Raut

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषद

वर्ष ३८ वे

अंक २५ वा

डिसेंबर, २०२०.

अनुक्रमांक 56

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

३०.	भारतीय समाजातील बालकामगार	अशोक भोसले	...८७
३१.	छत्रपती शिवाजी राजे आणि महार जात.....	राजेंद्र कांबळे	...८८
३२.	महिला पोलीस कर्मचाऱ्यांची स्थिती.....	सुमेध राजुरकर	...९०
३३.	वॉटरकप स्पर्धेमुळे पाणीदार झालेल्या गावांचा.....	नवनाथ खेत्री	...९२
३४.	शेतकरी आत्महत्या: प्रश्न आणि आव्हाने	नलिनी बोरकर	...९६
३५.	नैसर्गिक आपत्तीमुळे आर्थिक हानीबाबत....	अभिजीत वेरूळकर	...९९
३६.	आदिवासी चळवळ आणि महिला	अमिता महातळे	...१००
३७.	नवीन कृषी विधेयक २०२०: स्वरूप व परिणाम..	भगवान मनाळ	...१०२
३८.	भारतीय समाजातील विविध श्रमातील विवाहाचे स्वरूप	चंद्रशेखर भेजे	...१०५
३९.	भ्रष्टाचार: एक सामाजिक समस्या	लीना गादेवार	...१०७
४०.	महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या कृषीविषयक विचारांचे.....	शिवाजी दहीकांबळे	...११०
४१.	महिला सबलीकरण: महिला सुरक्षितता.....	माधुरी गिरी	...११२
४२.	कुटूंब, विवाह आणि आप्तसंबंधांवर सामाजिक माध्यमांचा.....	माधुरी झाडे	...११३
४३.	डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांची संस्कृतीकरणाची संकल्पना	मोहन नगराळे	...११६
४४.	लिंगभाव विषयक असमानता	मोनाली बहादूर	...११८
४५.	भारतीय समाजातील स्त्रीभ्रूण हत्या	आर. आर. पाटील	...१२०
४६.	ग्रामविकास कार्यक्रमात स्थानिक नेतृत्वाची भूमिका	साहेबराव हिवाळे	...१२१
४७.	बालकामगार समस्यांचे चिकित्सक अध्ययन	शेकोबा ढोले	...१२४
४८.	हुंडाप्रथा: कारणे व उपाययोजना	शोभा ताजणे	...१२७
४९.	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि बहुजनांची उन्नती	सतीश ससाणे	...१२९
५०.	कोरोना कालावधीतील समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रमिला भुजाडे	...१३१
५१.	अनुसूचित जाती-जमातीच्या सामाजिक समस्या	सुधाकर माटे	...१३५
५२.	लॉकडाऊनच्या काळात महिला बचत गटांची भूमिका	माया मसराम	...१३९
५३.	क्षेत्रीय अनुभवांची विमर्शात्मकता:	समीर मोहपात्र	...१४१
५४.	विदर्भातील शेतकरी आत्महत्या: कारणे आणि उपाय	संतोष मेंढेकर	...१४५
५५.	अत्याचारग्रस्त महिलांसाठीचे आश्रयस्थान:	सतिश धनवडे	...१४७
५६.	वाशिम जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील.....	दयानंद राऊत	...१४९
५७.	समाजशास्त्रीय पध्दतीशास्त्रातील द्वंद	बाबुराव जाधव	...१५१
५८.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय शेतीविषयक विचार	भीमराव पुंडगे	...१५५
५९.	पुस्तक परिचय		...१५७

वाशिम जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्या

डॉ. दयानंद राऊत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सहकार महर्षी स्व.भास्करराव महाविद्यालय, वाशिम जि. बुलढाणा.मो.नं.८७८८१२५०३४

प्रस्तावना:—दारिद्र्याची समस्या जगातील सर्वच देशांमध्येकमी—अधिक प्रमाणात आहे. भारतात तर दारिद्र्याची समस्या एक प्रमुख समस्या म्हणून पुढे येत आहे. भारतात अनेक सामाजिक समस्या आहेत.त्यापैकी दारिद्र्याच्या समस्येने तिव्र स्वरूप धारणकेले.भारतातील आदिवासी भागात अजुनही रॉन वेळच्या जेवणासाठी खुप संघर्ष करावा लागतो.एखडेच नाहीतर शहरी भागातील होपडपट्ट्यांमध्ये आणि ग्रामीण भागात देखील दारिद्र्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे.इंटरनेशनल फुड पॉलीसी रिसर्च इन्स्टिट्यूटनुसार भारतात भूक बळीची संख्या जगातील दोनच देशांसोडून सर्वात जास्त आहे. जागतिक भूक सर्वेक्षणात भारताचा क्रमांक शंभरावा आहे. २०१४ सालीतो ९७ होता.भूक बळीच्या बाबतीत भारताची स्थिती उत्तरकोरिया, बांगलादेश आणि इराक या देशांपेक्षाही भयानक आहे.दक्षिण आशिया प्रांताचा विचार केल्यास भारताची दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची स्थिती आणि भूक बळीच्या संदर्भातील स्थिती पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तान या देशांपेक्षा थोडी बरी आहे.असे इंटरनेशनल फुड पॉलीसी रिसर्च इन्स्टिट्यूटने म्हटले आहे.भारतातील दारिद्र्याची स्थिती पाहून अमर्त्य सेन म्हणालेहोतेकी, भारत आफ्रिकन देशांपेक्षाही अधिक भुखे कंगाल आहे.अर्थशास्त्रात नोबल पारितोषिक मिळविलेले अमर्त्य सेन यांनी कोब्रिज विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या त्यांच्या विशेष सन्मान सोहळ्यानंतर भारताचे असे वर्णन केले.या त्यांच्या विचाराचे पडसादसंपूर्ण भारतात उमटलेहोते.माझ्या मतानुसार त्यांच्या विचारांमध्ये व—याच प्रमाणात तथ्य असल्याचे दिसून येते.

आपल्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी उपलब्धअसणारीसाधने अपुरी पडनात.अशा माणसांची स्थिती म्हणजेस्यूल मनाने दारिद्र्य होय. थोडक्यात म्हणजे ज्यांना अन्न वस्त्र व निवारा मिळत आहे असे व्यक्ती म्हणजे दारिद्र्य व्यक्ती होय.

दारिद्र्याची व्याख्या काय असावी, त्याचे निकषकोणकोणते असावे याविषयी अर्थशास्त्रज्ञ व विचारवंतांमध्ये वेगवेगळेपणा दिसून येतो. दारिद्र्याच्यासाठीकधीकधीरिजचा निकष दाखवल्या जातोतरकधी उत्पन्नाचा. २०१२ मध्येतर नियोजन आयोगाचे उपाध्यक्ष मोटेकसिंग अहलुवालिया म्हणालेहोतेकी, ज्याच्या खिशात ३२ रुपये असतीलतर तो व्यक्ती श्रीमंत आहे. वाढती महागाई, घरभाडे, पेट्रोल,डिझेलचे भाव लक्षात घेतलेतर अशा प्रकारच्या विधानावर हासु आल्याशिवाय रहात नाही.

अध्ययनाचा उद्देश:— १. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करणे. २. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करणे. ३. दारिद्र्य रेषेखालीलकुटुंबांच्या निवासदर्शक स्थितीचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्य:— १. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची सामाजिक स्थिती अत्यंत वाईट आहे. २. दारिद्र्य रेषेखालील लोक आर्थिक दृष्टीकोनातून मागासलेले आहेत. ३. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची निवासदर्शक स्थिती अत्यंत वाईट आहे. ४. दारिद्र्य रेषेखालील लोक सर्वसाधारणपणे कामगार, अल्पभूधारक आहेत.

प्रस्तुतसंशोधनात अध्ययनाचेक्षेत्रहे वाशिम जिल्हा निवडण्यात आले आहे.वाशिम जिल्ह्याचे एकुणक्षेत्रफळ ५१९६ चौरस मिटर आहे. वाशिम जिल्हा दरडोई उत्पन्नाच्या बाबतीत राज्यात सर्वात खालील स्थानावर आहे. या जिल्ह्यात दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचे प्रमाण ४८.३५ टक्के आहे.वाशिम जिल्ह्यातील मंगळूरपीर, मालेगाव, मानोरा, कारंजा आणि रिसोड आदीतलुक्यातील दारिद्र्यरेषेखालील

लोकांच्या समस्या जाणून घेण्यात आल्या आहेत.वाशिम जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील लोक मोल—मजुरीकरून आपल्या उदरनिर्वाह करतात.मोलमजुरीकरून उत्पन्न वाढत नाहीतर अपू—या आवश्यककरजांची फक्त परिपूर्तीहोते.अत्यंत खडतर, कठिण आणि संघर्षमय जीवन वाशिम जिल्ह्यातील लोकांचेआहे.रोजंदारिद्र्यने आपल्या आवश्यककरजातर पूर्णकरतात पण याबरोबरच ते विडी, तंबाखू, दारू सट्टा, जुगार इत्यादी सवयी देखिल्लते याच रोजंदारीत पूर्ण करतात:

वाशिम जिल्ह्यातील वार्षिक उत्पन्न दर्शकसारणी

अ	वार्षिक उत्पन्न	दारिद्र्य रेषेखालील उत्पन्नाचे		एकूण	टक्केवारी
		ग्रामीण	शहरी		
१	५००० ते १००००	१५५	१०१	२६०	४३.३३%
२	११००० ते १८०००	८४	९५	१७९	२०.८५%
३	२१००० ते २५०००	३२	७४	१०६	७.६६%
४	२१००० ते २५०००	१९	१६	३५	५.८३%
५	२६ हजारच्या पुढे	१०	१०	२०	३.३३%
एकूण		३००	३००	६००	१००%

वरील सारणीवरून असे लक्षात येतेकी, ५००० ते १०००० वार्षिक उत्पन्न असणा—या कुटुंबाची संख्या अजुनही जास्त आहे. एकाकडे देश महासत्ताहोतांना दिसत आहेत तर दुसरीकडे गरिबांची जी स्थिती आहे तिच आहे.याचेकारण असेकी, रोजंदारी वाढली पण त्याच बरोबर महागाई पण वाढली आपण नेहमी वाढती रोजंदारी याचाच विचार करतो.परंतु महागाईचा विचार करित नाही. आर्थिक दृष्टिकोनातून विचार केलातर महागाई झपाट्याने वाढते, त्या तुलनेत रोजंदारिचा दरहा आरामाने वाढतो.महागाई जेव्हा वाढते तेव्ही दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना आपल्या जीवनावश्यककरजांची पूर्तीकरणे अशक्य होवून जाते.सतत वाढती रोजंदारीची मागणी केल्यावर कुठेतरी महागाईच्या तुलनेत रोजंदारी अल्प प्रमाणात वाढते.त्यामुळे रोजंदारी वाढुनही दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची आर्थिक गरिबी सुधारत नाही.त्यामुळेत्यांचे उत्पन्न वाढुनही गरिबी तशीच राहते. महाराष्ट्रात सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, औद्योगिक, रस्ते, विद्युत, कृषीदर्शक स्थिती भारतातील इतर राज्यापेक्षा थोडीशी बरी असल्यामुळे येथील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या दोन वेळच्या जेवणाची सोय करीबरी होते. परंतु इतरगरजा पूर्णकरण्यासाठी त्यांना खुप संघर्ष करावा लागतो.

निवास दर्शकसारणी

अ. क्र.	निवासाचा प्रकार	दारिद्र्य रेषेखालील उत्पन्नाचे		एकूण	टक्केवारी
		ग्रामीण	शहरी		
१	कच्चे	१६०	१८०	३४०	५६.६६%
२	पक्के	६५	८०	१४५	२४.३३%
३	कुडाचे	७५	४०	११५	१९.६६%
एकूण		३००	३००	६००	

अजुनही वाशिम जिल्ह्यातील कुडाच्या घरात राहणा—या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची टक्केवारी १९.६६ टक्के आहे.कच्च्या घरांमध्ये मातीच्या घरात राहणा—या कुटुंबाची टक्केवारी ५६.६६ टक्के आहे. ग्रामीण भागात दारिद्र्य रेषेखालील बरेच लोकांहे अल्पभूधारक.

राजमजूर, कामगार आहेत त्यामुळे आपल्या निवासाला दर्जा वाढवू शकले नाहीत.

वाशिम जिल्ह्यात हंगामी रोजंदारीचे प्रमाण जास्त आहे. पावसाळा आणि हिवाळ्यापर्यंत लोकांना शेतीशी संबंधित कामे मिळतात. उन्हाळ्यात मात्र चार महिने त्यांना खाली रहावे लागते. कोटेशनकाम मिळत नाही नैसर्गिक पाऊस आला तर हिवाळ्यात कामे मिळतात नाहीत. हिवाळ्याचे दोन महिने आणि उन्हाळ्याचे चार महिने असेसहा महिने त्यांना काम मिळत नाही. त्यामुळे बरेच कुटुंबे कामधंद्यासाठी घरालाकुलूप लावून मुंबई, पुणे, नाशिक, सुरत येथेकामाला जातात. भारतातील दारिद्र्य पाहून अमर्त्य सेन म्हणालेकी, आफ्रिका देशापेक्षाही भारत अधिक भुखा कंगाल आहे, सोबल पारितोषिक सन्मानित डॉ. अमर्त्य सेन यांनी केंब्रिज विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या त्याच्या विशेष सन्मान सोहळ्यात असे वक्तव्य केले होते त्यावर देशानु ब-याच प्रतिक्रिया उमटल्या होत्या.

अमर्त्य सेन, 'आफ्रिकी देशापेक्षाही भारत अधिक भूखेकंगाल', लोकसत्ता २५/०६/२००९. राफेलकॅटफीनस्काई म्हणतातकी, there are many problems which arise in the measurement of poverty- The basic needs for survival can not be easily dirorted from the general standard of living- That is even measures of absolute poverty need to be situated in a celative can teÜt- The use of a monetary measure of income runs up against the differential purchasing power of money in different countries-

एक व्यक्ती आणि तिच्यावर अवलंबून असणारे इतर लोक यांचे स्वास्थ्य, आरोग्य व त्यांची कार्यक्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असणा-या वस्तूंचा अभाव किंवा अपर्याप्त पुरवठ्यासाठी दारिद्र्य म्हटले जाते. कुटुंबाचे अपूरे उत्पन्न असलेकी, स्वतःच्या व इतरांच्या गरजांची परिपूर्तीकरणे अवघड जाते.' जे. पी. गोगार्ड यांचे विधान सत्य असल्याचे दिसून येते.

सारांश:- दारिद्र्य हा कुटुंबाला लागलेला कॅन्सर आहे. मानवी जीवनातील दैनंदिन गरजांची परिपूर्ती करून दारिद्र्यातून बाहेर येणे अधिक कठिणप्राय आहे. ज्यांनी दारिद्र्याचे घटके भोगले आहेत. भूकेच्या वेदना सहन केलेल्या आहेत, ज्यांच्या पोटाची भूक कधीसपलीच नाही, ज्यांचे बालपन करपून गेले, त्या दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या दिनचर्या पाहून कोणाचंही मन अस्वस्थ होईल यात तिळमात्र शंका नाही. थोडक्यात म्हणजे दारिद्र्य हा कुटुंबासाठी मोठा श्राप असल्याचे दिसून येते. जेव्हा भूकेने व्याकुळ झालेला जीव चतकोर भाकरीसाठी याचना करू लागतो, तेव्हा परमेश्वराला देखील घुणा वाटली असेल. जेव्हा दारिद्र्यात पिळलेला व्यक्ती आपल्या घरासमोर येवून क्षमा याचना करून शिष्ट्यापात्या पोळीची याचना करतो आणि आपण त्याला शिष्ट्या देऊन हाकलून लावतो. तेव्हा आपल्या हातुन खुप मोठं पाप घडल याचे कोणालाही भान राहू नये ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

वाशिम जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाच्या सर्वांगीण दृष्टिकोनातून विचार केला तर त्याचे सामाजिक आणि आर्थिक जीवन अतिशय कापटप्रद आहे. रोजगार, रोजंदारी, कृषिविषयक, निवासविषयक स्थिती अत्यंत मागासलेली आहे. त्यांना सतत अनेक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते, जसेकी, पाणी प्ररन, सण, उत्सव, विवाह अंत्यविधी इ.

संदर्भ ग्रंथ -

१. राम अहुजा, सामाजिक समन्याएँ, रावत पब्लिकेशन, जयपुर एच दिल्ली.
२. शंराज मुखर्जेव, दलित निस्तर विषयता आणि दारिद्र्य, मुगळा प्रकाशन, ५६२ सदाशिव पेठ, पुणे-३०
३. Kaplinsky Rauphel & Globalization poverty and Inequality, Rawat Publication, New Delhi.
४. Godard : & Poverty its genesis and exodus page no- 05
५. अमर्त्य त्वॅय सेन - आफ्रिका देशापेक्षा भारत अधिक भूखेकंगाल, लोकसत्ता दि. २५/०६/२००९.

Dr. D. U. Raut

Impact Factor-7.675 (SJIF) **ISSN-2278-9308**

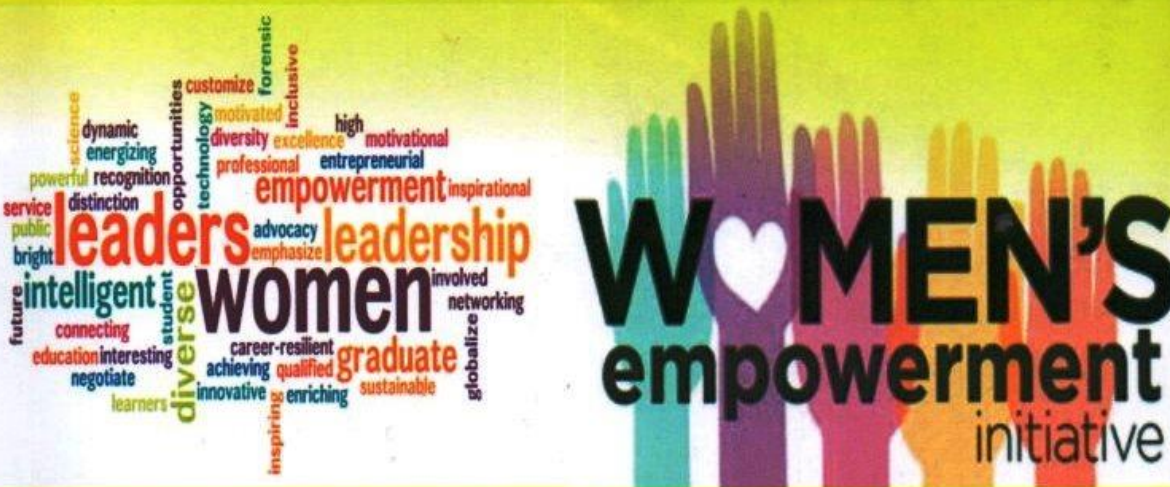
B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCX) 310
August -2021

WOMEN'S EMPOWERMENT : ISSUES & CHALLENGES

The graphic features a word cloud on the left with terms like 'empowerment', 'leadership', 'women', 'graduate', 'diverse', 'innovative', 'inspiring', 'enriching', 'sustainable', 'globalize', 'involved', 'networking', 'career-resilient', 'achieving', 'qualified', 'negotiate', 'education', 'interesting', 'connecting', 'learners', 'future', 'bright', 'public', 'service', 'powerful', 'recognition', 'dynamic', 'energizing', 'distinction', 'opportunities', 'technology', 'motivated', 'diversity', 'excellence', 'professional', 'advocacy', 'emphasize', 'inspirational', 'high', 'motivational', 'entrepreneurial', 'inclusive', 'forensic', 'customize', and 'service'. To the right, the text 'WOMEN'S empowerment initiative' is displayed in large, bold letters, with a heart symbol replacing the 'O' in 'WOMEN'S'. The background of the graphic shows several hands of different colors (green, purple, pink, orange) raised in a gesture of support or unity.

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Nilima D. Deshmukh
Principal
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao
Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

Editor
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com **Aadhar PUBLICATIONS**

INDEX-310

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Empowerment of Women: Issues & Challenges	Dr. Seema P. Salgaonkar	1
2	साहित्य आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. नरहरी सयाजी राऊत	7
3	मानवी हक्क आणि महिला सक्षमीकरण	जयेश रामदास ब्राम्हणे	11
4	महिलांचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय सक्षमीकरण आणि भारत	प्रा. मुनेश्वर ता. जमईवार	16
5	भारतातील स्त्रियांच्या स्थिती आणि कायदे	आदेश कुमार राऊत	19
6	भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत डॉ. सुशीला नायर यांचे योगदान	डॉ. पुरुषोत्तम सं.माहोरे	24
7	आजच्या काळातील नौकरी करणाऱ्या महिलां समोरील मुलांचा आहार व आरोग्य एक आव्हान.	प्रा.कविता आर.किर्दक	29
8	राजकीय क्षेत्र आणि महिला सबलीकरण : संधी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. साधना देशमुख	31
9	महिला सक्षमीकरण आणि कायदा	प्रा.शहाणे रंजना प्रल्हादराव	33
10	महिला सक्षमीकरणात स्त्रीवादी साहित्याची भूमिका एक अभ्यास	प्रा. अलका कोकाटे (काळणे)	37
11	भारतातील स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्रांची भूमिका	प्रा.डॉ.एल.यु. मेश्राम / प्रा.श्रीमती स्मिता भामरे	41
12	स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिला नेतृत्व	प्रा.रुपाली वंसतराव देशमुख	44
13	महिला सबलीकरण आणि भारतीय संविधान एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. सुजाता रामदासजी नाईक	47
14	स्त्रीयांवरील सामाजिक निर्बंध आणि परिवर्तन	प्रा.डॉ.दयानंद उत्तमराव राऊत	52
15	सविनय कायदेभंग चळवळीत महिलांचे योगदान	प्रा. लुलेश्वर धरमसारे	56
16	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या काव्यातील स्त्रीविचार	स्वप्नील राजेश इंगोले	59
17	महिला सक्षमीकरण व महिलांचा राजकीय सहभाग	प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोडे	64
18	महिला सबलीकरण आणि स्त्री पुरुष समानता	सहा प्राध्या. पवन महंत	68
19	महिला पुढील आव्हाने आणि महिला सशक्तीकरणाची आवश्यकता	डॉ. अमित आर पांडे	74
20	महिला सबलीकरण आजची गरज	डॉ. विठ्ठल ल. मंडुलवार	78
21	महिला सबलीकरणात एनजीओची भूमिका आणि महिला सक्षमीकरण	आरती एम. देशमुख	83

स्त्रीयांवरील सामाजिक निर्बंध आणि परिवर्तन**प्रा.डॉ.दयानंद उत्तमराव राऊत**

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सहकार महर्षी स्व.भास्करराव शिंगणे कला महा.

खामगांव जि.बुलढाणा

मो.नं. ८७८८१२५०३४ , ई-मेल :-dayanandraut45095@gmail.com

प्रस्तावना :-

प्रस्तुत शोध निबंधात 'भारतातील स्त्रीयांची सामाजिक निर्बंध आणि परिवर्तन' या विषयाचे अध्ययन करण्यात आले आहे. संशोधनासाठी तायडे कॉलनी खामगांव येथील वीस महिलांची प्रत्यक्ष मुलाखत घेउन माहिती गोळा करण्यात आली. स्त्री-पुरुष या दोघांचा मिळून मानवी समाज बनत असतो. निसर्गतः स्त्री आणि पुरुषामध्ये काही बाबतीत भिन्नत्व आहे. कोणत्याही समाजातील स्त्रीचा दर्जा हा त्या समाजातील तिला पुरुषाच्या तुलनेत कौटुंबिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि राजकीय पातळीवर किती व कोणते अधिकार आणि कर्तव्य प्राप्त होतात. यावर ठरत असतो. भारतीय समाजातील स्त्रीयांचा इतिहास जाणून घ्यावयाचा असेल तर असे लक्षात येते की, स्त्रीयांना सतत दुय्यम दर्जा देण्यात आला आहे. याचा विपरीत परिणाम फक्त स्त्री समूहावरच नव्हे तर, संपूर्ण भारतीय समाजावर झाला आहे. आजही स्त्रीयांच्या दर्जात आणि भूमिकेत खूप असा बदल झालेला नाही. स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत अनेक प्रकारचे कायदे असले तरी, अजूनही भेदपूर्व व्यवहार करणे तिरस्कार, अपमान व प्रतारणा करणे अद्यापही सुरू आहे. अन्याय अत्याचार, शिव्या, श्राप, टोचून बोलणे इत्यादी सहन करावे लागते. सामाजिक दृष्टिकोनातून स्त्रियांवर अनेक प्रकारचे निर्बंध होते. त्यांना सामाजिक प्रक्रियेत भाग घेता येत नव्हता. निर्णय प्रक्रियेत सुध्दा भाग घेता येत नव्हता. ब-याच काळापर्यंत तिला आपलं जीवन पदराच्या आड लपून ठेवावं लागला. शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता, धार्मिक कार्यात सहभाग घेण्याचा अधिकार नव्हता. चुल आणि मुल एवढेच तिचे कार्यक्षेत्र होते. एक उपभोग्य वस्तू म्हणून स्त्रीयांकडे पाहिले जात होते. प्राचिन कालखंडात स्त्रीयांचा दर्जा समान होता असे म्हटले असले तरी ते तार्किक वाटत नाही. कारण वैदिक कालखंडात नावारूपास आलेल्या स्त्रीयांची नावे प्रसिध्द झालेली नाही. ऋग्वेदातील काही ऋचाची रचना काही विदुषी स्त्रीयांनी केली असल्याचा उल्लेख मिळतो त्यांची नावे लोपामुद्रा, विश्ववारा आणि अपाला सिकता घोषा इत्यादी आहेत. प्रारंभिक स्मृतीकाळात (इ.स.पू.१०० ते ६००) स्त्रीयांना कमी लेखल्या जायचे स्त्रीयांसाठी हा संकमनाचा काळ होता. उत्तरस्मृतीकाळात तर स्त्रीयांवर अनेक प्रकारची कडक निर्बंध लादण्यात आली होती. वास्तविक पाहता मुसलमानांच्या आक्रमणामुळे ही बंधने लावण्यात आली होती. शिवकाळात स्त्रीयांचा दर्जा हा पुरुषाच्या बरोबरीने होता. पेशवेकाळात तर स्त्रीयांच्या कार्यक्षेत्रावर पूर्णपणे बंदी होती. पशू-पक्षी अस्युश्यासारखीस्त्रियांची स्थिती होती. स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात बदल होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे स्वातंत्र्यपूर्ण कालखंडे होय. या कालखंडात स्त्रीयांना पुरुषाच्या बरोबरीने भारतीय राज्यघटनेत अधिकार आणि हक्क बहाल करण्यात आले.

गृहितकृत्ये -

१. स्त्रीयांवर अनेक सामाजिक निर्बंध होते.
२. स्त्रीयांचा दर्जा हा पुरुषापेक्षा निच होता.

३. स्त्रीयांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता.

४. कुटुंब व्यवस्थेत स्त्रीयांचा दर्जा दुय्यम होता.

उद्देश :-

१. स्त्रीयांच्या सामाजिक निर्बंधांचे अध्ययन करणे
२. स्त्रीयांच्या सामाजिक दर्जा आणि भूमिकेचे अध्ययन करणे
३. स्त्रीयांमध्ये झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे

स्त्रीयांचा दर्जा आणि भूमिका जाणून घ्यायचा असेल तर प्राचीन कालखंडा, मध्ययुगीन कालखंड आणि आधुनिक कालखंडातील स्त्रीयांची स्थिती जाणून घ्यावी लागेल.

प्राचीन कालखंड :-

साधारणतः आर्यांच्या आगमनापासून तर सम्राट हर्षवर्धनाच्या राजवटीपर्यंतचा कालखंड हा प्राचीन कालखंड मानला जातो. प्राचीन कालखंडात येणा-या वैदिक कालखंडाचा विचार केला तर या कालखंडात स्त्रीयांना स्वातंत्र्य होते. स्त्री-पुरुष समानता होती. शिक्षणाची संधी होती तसेच, याच काळात काही स्त्रीयांनी लेखन कार्य केल्याचेही पुरावे मिळतात. पती निवडीला देखील स्त्रीयांना अधिकार असेल किंवा होता. तसेच, एखाद्या स्त्रीचा पती वारला तर तिला संतती निर्वाणासाठी परंपुरुषाशी संबंध ठेवून अपत्य प्राप्ती करता येते असे म्हटले जाते. प्राचीन कालखंडातील स्त्रीयांच्या स्वतंत्र अस्तीत्वाबद्दल ब-याच संशोधकांनी प्राचीन कालखंड स्त्रीयांच्या बाबतीत चांगला काळ दाखविला असेल. परंतु, वेदशास्त्रातील ऋचावरून असे दिसून येते की, याही कालखंडात स्त्रीयांवर अनेक प्रकारची निर्बंध असावीत. फक्त बुध्द काळात स्त्रियांना बरोबरीचा दर्जा दिल्याचे आढळून येते.

मध्ययुगीन कालखंड :-

मध्ययुगीन कालखंडात स्त्रीयांवर अनेक प्रकारची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक बंधने स्त्रीयांवर लादण्यात आली होती. या काळात स्त्रियांवरील बंधनाने कळसच गाठला होता. स्त्रीयांवर निर्बंध लादल्याचे कारण म्हणजे परकीय आक्रमणे, मुस्लीम शासकाची आक्रमणे इत्यादी होत आणि त्यातल्या त्यात मनुस्मृतीने देखील स्त्रीयांवर निर्बंध लादले. जसे की, मनु ने असे म्हटले की,

पिता रक्षती कौमार्ग भतो रक्षती यौवने

रक्षन्ती स्थविरे पुत्रान स्त्री स्वातंत्र्यार्हती !!

याचा अर्थ असा की, बाळपणी स्त्रीचे रक्षण पिता करतो, तरूणपणी पती तर वृद्धावस्थेत पुत्र तिचे रक्षण करतो, याच काळात पुनर्विवाहास बंदी होती,नियोगपध्दती होती, पडदापध्दतन ने कळसच गाठला होता.

आधुनिक कालखंड :-

आधुनिक कालखंड म्हणजे स्वातंत्र्याचा कालखंड होय. ब्रिटीशांनी इ.स.१९४७ पर्यंत भारतावर राज्य केले. ब्रिटीश राजवटीचा अंमल जेव्हा सुरू झाला तेव्हा स्त्रीयांचा दर्जा निम्न प्रकारचाच होता. यावेळी स्त्रीयांना सामाजिक संपर्क, निर्णय प्रक्रिया, शिक्षण यापासून वंचितच ठेवण्यात आले होते. हुंडा प्रथा, सतीप्रथा, बालविवाह, पुनर्विवाहास मनाई, आंतरजातीय विवाहाचा निशेध इ.अनेक समस्यांनी स्त्रीयांचे जीवन यातनामय होते.

स्त्रीयांच्या हितासाठी असे वरिल प्रमाणे निर्बंध असणे हे योग्य नाही म्हणून ब्रिटिशांनी स्त्रीयांच्या प्रगतीसाठी पुरोगामी स्वरूपाचे कायदे केले. ते खालीलप्रमाणे -

१. सती बंदीचा कायदा - १८२९

२. विधवा विवाहास मान्यता - १८५६

३. स्पेशल मॅरिज ॲक्ट – १८७२
४. स्त्री बालिक हत्या प्रतिबंध कायदा – १८९०
५. बलविवाह प्रतिबंधक कायदा – १९२९
६. देवदासी प्रतिबंध कायदा – १९३४
७. घटस्फोटाचा कायदा – १९२०

वरील कायद्यांच्या वापरामुळे स्त्रीयांच्या जीवनात मुक्ततेचा श्वास भरला गेला आणि याबरोबरच ब्रिटिशांनी १८८५ पासून मुक्त शिक्षण पध्दतीचे धोरण स्विकारले, महात्मा फुले यांनी तर १८४८ सालीच मुक्त शिक्षण प्रणालीचे रणसिंग फुंकले होते. १८५४ मध्ये बुड आयोगाच्या अहवालात देखील स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात आले होते.

स्त्रीयांच्या दर्जा आणि भूमिकेत झालेले परिवर्तन :-?

१. सार्वजनिक जीवनात सहभाग :-

इ.स.१९२१ च्या असहकार लढ्यात, इ.स.१९३० च्या मिठाच्या सत्याग्रहात दांडी मोर्चाच्या वेळी मोठ्या प्रमाणात स्त्रीयां सहभागी झाल्या होत्या. इ.स.१९४२ च्या चळवळीतही अनेक स्त्रीयांनी सहभाग घेउन आपण कर्तृत्व सिध्द केल्याचे दिसून येते. देशाला स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून डॉ.ॲनी बेझंट, सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी, राजकुमारी अमृता कौर, डॉ.सुशिला नायर, श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित, कमला नेहरू, अरूणा असफअली आदि स्त्रीयांचा सक्रीय सहभाग होता.

२. आर्थिक हक्कास मान्यता :-

भारतीय समाजात पुरुष प्रधान संस्कृती असल्यामुळे सर्व अधिकार पुरुषाकडे केंद्रित झाले होते. समाजसुधारकाद्वारे स्त्रीयांच्या हक्काविषयी जोरदार प्रयत्न सुरू झाले. घटस्फोटानंतर स्त्रीला एकाकीचे जीवन जगावे लागत असे. स्त्रीयांना सुध्दा जगण्याचा समान अधिकार असावा म्हणून १८७४ मध्ये स्त्रीयांनी मिळवलेल्या घनावर तिचा कायदेशिर हक्क माणण्यात आला.

३. महिला संघटनांचा उदय :-

सुरूवातीला स्त्री उध्दाराच्या चळवळी पुरुषांनी चालविल्या पण नंतर मात्र स्त्रियां सुध्दा नेतृत्व करू लागल्या आहेत. आपल्या हितांचे रक्षण व्हावे यासाठी अनेक महिला संघटना सुध्दा अस्तित्वात आल्या आहेत. १९०४ मध्ये स्त्री मुक्ती लढा देण्यासाठी भारत महिला परिषद १९१० मध्ये भारतीय स्त्री महामंडळ १९१७ मध्ये डॉ.ॲनी बेझंट यांच्या नेतृत्वात वुमेन्स इंडियन असोसिएशन अशा संस्था स्थापन करण्यात आल्या होत्या.

सारांश :-

भारतात १९४० पर्यंत स्त्रीयांच्या दुर्दशेस अज्ञान, निरक्षरता, आर्थिक परवालंबन, धार्मिक बंधने, जातीबंधने, स्त्री नेतृत्वाचा अभाव किंवा पुरुषाचा त्यांच्या प्रती अनुदार दृष्टिकोन या गोष्टी कारणीभूत होत्या. मेटसन यांनी भारतीय स्त्रियांच्या निम्न स्थितीस कारणीभूत ठरणा-या पाच बाबींचा उल्लेख केला आहे. त्यांच्या मते हिंदू धर्म जातीव्यवस्था, संयुक्त कुटुंब, इस्लामी शासन आणि ब्रिटिश वसाहतवाद या बाबींमुळे स्त्रीयांचा दर्जा उंचावू शकला नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र, स्त्रीयांच्या दर्जा आणि भूमिकेत बदल घडून आला. एकीकडे शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार होत राहला. आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण मोठ्या प्रमाणात सुरूवात झाली. तर, दुसरीकडे स्त्रियांवरील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक बंधने खुली होऊ लागली स्त्रीयांच्या उर्ध्वगामी वाटचालीस चालना मिळाली. उद्योगप्रधान असलेल्या समाजात स्त्री सुशिक्षित व आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनत असल्याचे दिसून येत आहे. स्त्रीयांसाठी शिक्षणाची द्वारे मोठ्या प्रमाणात खुली असल्यामुळे सर्वच समाजातील स्त्रीयांनी शिक्षण घेतले. शिक्षणाच्या जोरावरच आज अनेक क्षेत्रात नावारूपास आल्या

आहेत. आमदार,खासदार,मंत्री,राष्ट्रपती,पंतप्रधान, आयटी क्षेत्र अशा अनेक प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीयांनी आपला स्वतंत्र दर्जा निर्माण केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. साठे निर्मला – स्त्रीया आणि कायदा अलोचना पुणे २००४
२. चौगुले सुमती –महिला सबलीकरणाची नवी दिशा, इंदुजा प्रकाशन प्र.कृ.५१ (२००५)
३. मुलानी एम.मु. –महिला स्वयंसायता, बचत गट, डायमंट प्रकाशन (डिसे.२००६)
४. भागवत विद्युत –पर्यायी व्यवस्थेतील स्त्रीयांचे स्थान, स्त्री मासिक मार्च-एप्रिल २००६ प्र.कृ.३६
५. श्राजपूत घोंडिशयसिंह – बचत गटातून महिलांचे सबलीकरण, स्त्री मासिक, ऑगस्ट २००८ प्र.कृ. ७९
६. गणोरकर राजेंद्र – मॅकमिलन, समाजशास्त्र, प्रथम आवृत्ती २००६

INDEX- 311

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Personal laws and Property Right of Women in India- Gender Equality or Gendered Equality	Dr. Sindhu Thulaseedharan	1
2	Literature and Women's Empowarment	Taterao Bapurao Nikalje	6
3	Women's Empowerment : Issues & Challenges	Miss. Manjusha Kolhe	9
4	Women's contribution in Indian Freedom movement	Dr. Prakash Maruti Tekale	12
5	Indian Women Problems and Remedies for their Holistic Development	Dr. Anil M. Tirkar	17
6	Problems of Indian Women & Some Suggestions	Dr. Wasudeo D. Golait	21
7	Women empowerment: Special reference to women rights	Ramshankar Varma	25
8	Women Empowerment Through Indian Constitution	Chaitanya A. Ghuge / Unmesh A. Ghuge	30
9	The Voice of Marginalized Women in Anita Nair's Novel's Ladies Coupe	Manohar A. Wasnik	33
10	The Role Of Women Entrepreneurship In Small Socity	Mangalavati G. Pandey	37
11	73 rd and 74 th Constitutional Amendment Act and Political Empowerment of Women	Dr. Arun Pentawar	41
12	Problems and Prospects of Women Entrepreneurs in India	Dr. S. K. More	45
13	Physical Education & Women Empowerment	Dr. Jayawant Mane	50
14	Women's Empowerment - Issues and Challenges	Nandkishor Madhavrao Moghekar	55
15	Women Entrepreneur In Indian Perspectives	Dr.Suresh Namdeo Gawai	61
16	Gram Panchayat as Change Agents to Encourage Women Empowerment in India: An Overview	Pradeep Adhikary	66
17	Women's Empowerment: Issues and Challenges with special Reference to Women's Empowerment through Human Rights.	Dr.P.E.Bhosle	71
18	Corona Epidemic :-Special Reference to hospital Sisters Empowement	Dr. Banjara Dilip Lalu	76
19	Women Empowerment & NGOs	Dr. Prassanaajeet R. Gawai	79
20	Occidental and Oriental Approaches to Women empowerment: An Analysis	Dr. Shaikh M A Raheman	82

The Voice of Marginalized Women in Anita Nair's Novel's *Ladies Coupe***Manohar A. Wasnik**

Assistant Professor of English S.M.B.S. Arts College, Khamgaon.

Email: .mawasnik@gmail.com

Abstract:

Marginalization is the helplessness and segregation skilled by a group, as a result of an inequality of manages of 'sources and power systems' within society. Feminism argues that female is marginalized because of the patriarchal structure of society. Marginalization happens while someone is crooked, alienated and pushed to the outside from the progressive path within the society. It is a systematic and organized technique, so to mention, a type of conspiracy woven like a snare with the underlying feature of domination and subordination forcing the woman into submission always. The feminist strongly advocates equality - politically, economically and socially. Even after harping on those equal rights alone, many feminists of overdue have come to realize that those cannot loose ladies from sexual and social subordination. Anita Nair uses the same voice of feminism in her novels *Ladies Coupe* and *Mistress*.

Keywords: - Identity, Imagination, Marginalization, Oppression, Reality.**Introduction:**

This research paper study marginalized women and how they deprive in the society in Anita Nair's novel *Ladies Coupe*. Anita said: "This is the world. Half of it is lit by the sun and the other half remains in darkness. It is the same with life. There is good and bad and it's our duty to remain in the light, be good". In her writings, she explores the lives women live and struggle under the oppressive mechanism of a closed society. The protagonists in her writings long for the desire of being independent and for leading lives of their own. Anita Nair depicts in —*Mistress* and —*Ladies Coupe*. Anita Nair is one of the leading novelists who portray the real life of her characters without hiding anything from her readers. The conflict between the roots of imagination and sensibility is brought out well in her novels.

The marginalization has many connotations. These people are denied socio economic opportunities for their sustenance in the process falling prey to male chauvinistic network and becoming victims of social, cultural, and political exclusion. Being marginalized refers to being separated from the rest of the society, being forced to occupy the fringes and edges and to not occupy the centre stage in any sphere of normal human life. They want to be recognized as separate but equal human beings. People who are marginalized do not have complete control over their lives and do not have access to all the facilities of the society. Therefore, the concept of marginalization is very novel in the contemporary literary practice. It is an approach to study the literature, lending identity and giving emphasis to the voice of marginal people in the society. Today marginal people are socially, politically, economically and legally deprived of their rights as a human being in every society.

Taking this idea, the present research paper tries to explore the marginalization of women in the selected writings Anita Nair. In fact, her writings stunningly and considerably delineated the concept and the insights of marginalized women with remarkable composure and unswerving authority. She has used marginalization as a literary device to explore the, hitherto, untold sufferings of peripheral sections of society notably and especially women. The lives women live and struggle under the oppressive mechanism of a closed society are reflected in her novel. Protagonists nurture the desire of being independent and leading lives of their own. They have to merely exist submitting

and subordinating to the patriarchal system. Women have to be obedient, quiet, submissive, and passive not claiming any of their rights neither as women nor as human beings.

Anita Nair's *Ladies Coupé* is a novel about marginalization of women. Prominent novelist, Anita Nair focuses on men and women relationship, marriage and divorce, social and cultural, and psychological issues. Anita Nair's characters *Ladies Coupe* have their own throbbing and distress but they overcome their entire struggle and have their own life in their society. The novel portrays the life stories of six women travelling in a *Ladies coupe*, each of them describing their life to Akhila, the protagonist, travelling with intention to find out what she really wants in life. Akhila is a scapegoat for her family, as she has taken all the responsibility of her mother and siblings when her father died. Even though she is an income generating source, most of the time she does not get social independence. Aged forty-five and the background demanding her to be a spinster, she feels lost without having a companion and getting exploited by her sister. The novel roams through the memories of Akhila, interconnected by the story telling of fellow passengers and their empathy towards each other. The *Coupe* becomes a platform for them to express themselves and show their limitations as women. They support each other. A bond of sisterhood is suddenly created among the women from different caste, class and age. The story of Marikolanthu, a Dalit woman, remains unique and reveals the multiple layers of exploitation and marginalization she has countenanced in her life by being a woman, minor, Dalit, and poor. Though the novel is a sort of collection of several narratives of women, there is a single thread of their suffering is marginalization in the world of men. Women have been in a way imprisoned in their life by the expectations of the male world. Margaret Shanti, a well-educated chemistry teacher is oppressed, exploited and marginalized by her cruel husband finds a place in the *Ladies Coupe*. She was like frozen water in her married life. He was tyrant at home and also at school punishing late-comers harshly. He did not allow her long hair. It must be cutoff. He did not allow her to work for her doctorate. He asked her to abort her first child. But, she finds a strategy to school this tyrant husband turning him into a fat man. He would not come in the way of her having a child then. The stories in this book reveal the most private moments of their life. The women narrators in this novel discover themselves as they tell their stories. Anita Nair proves through these narrations how women are marginalized in the patriarchal society. This novel shows the impact of patriarchy on the lives of women. She exposes how women are exploited and maltreated in the name of religion and social customs.

We find in most of the families, the man is the boss and leader of the house and wife just assigns a role of counselor or a minister who assists or helps; but not the dictator. Beyond the threshold of her house, woman finds life less promised and confusing due to her social and cultural insecurities. Whenever women cross their confinements, they have to fight to devastate the negative image of women already dwelling in the minds of men and women. In certain aspects women are treated as angels and goddesses. In some other aspects women are expected to be slaves, who are ready to work for a man and his benefits and comfort.

Margaret Shanti is other fellow travelers in the ladies coupe. Margaret's story shows a woman who makes her own strategies to get her dreams true. Margaret's husband, Ebenezer Paulraj, is an example for male supremacy. He exercises Margaret into a position of submissive silence, making her out to be an unnoticed and unremarkable girl. Shanti has brilliant academic career and a warm and vibrant personality but this man reduces to an average girl. His subtle cruelty to the children in his school gets repeated with his wife too. Once he was obsessed with the girlish characteristics of Margaret. It was visible even at their first meet. To retain the girlish charm in her, when she happily announced good news of her pregnancy, he forced to abort the baby. Here she is marginalized. Margaret's felt confusion, anger, sorrow, pain and self-pity. She became tired of her submissiveness at her home; she finally decides to break the chain of marginalization and leads her life in her own way. After contemplating with her supreme will power, she accumulates her hidden strength and the ball to

his court. Having learnt the policy from his constant playing of games to get his things done, she takes her revenge by following the same policy which are her husband's tools to rule her. Margaret has gone through physical, mental and spiritual crisis throughout her life. She keeps on growing till she finds a state where she is happy and peaceful. Margaret's marriage to Ebenezer Paulraj is like a fairy tale for her. Ebenezer Paulraj loves Margaret Shanti from the bottom of his heart but not ready to accept her individual likes and dislikes, whims and fancies and dreams and aims. Margaret's state, hands tied freedom, is excellently portrayed by Anita Nair. He loves her but he did not allow her individuality.

Janaki, another fellow passenger of Ladies Coupe is an example of age-old belief of Indian society that a woman should always depend on some man in her life. According to Indian tradition, a woman is always synonymous with good wife. A good wife should be faithful, obedient and virtuous. Janaki is expected to take up this traditional role of women. She plays various roles such as a daughter, a wife and a mother but not an individual who claims her life to be her own. The secondary position becomes permanent for her. This is mainly due to the patriarchal pattern of her society, which is accepted as a natural phenomenon.

Janaki gets married to Prabhakar, when she is eighteen year old and leads a happy, comfortable, long married life for forty years. Janaki's husband is a caring partner and she has a son and daughter-in-law. Janaki leads a happy life until she realizes her submissiveness. She feels some string of revolt when she finds her husband controlling everybody even their grown up son. She strongly argues, —You just want to control him. You want to control everybody. You want everyone to do your bidding. (Ladies Coupe 30) Prabhakar's overbearing dominance, exactness, and precision annoys Janaki. The life which has gone smoothly starts to find its ups and downs. She discovers herself and her true happiness that lies in her, but she is not able to take off the web under which she is covered for a long period. Her initial response to Akhila's query —Why should a woman live by herself? There is always man willing to be with her (Ladies Coupe 21), explains it.—I am a woman who has always been looked after. First there was my father and brothers; then my husband. When my husband is gone there will be my son, waiting to take off from where his father left off. Woman like me end up being fragile (Ladies Coupe 22). Anita Nair, with a deep, psychological insight, skillfully utilizes the story of Marikolanthu to comment upon the sexual exploitation of Indian women from rural background. Marikolanthu's story recalls her encounter with men and concludes that most men take advantage of women's loneliness, illiteracy, dependence, ignorance and frustration. They never hesitate to blame the woman at the end. The society dominated by patriarchal culture tends to lay down the rule that a woman's responsibility towards the family is total whereas any sort of other authority is conveniently denied to her. This society shuns thinking that the woman is strong willed to create disastrous consequences if she is completely ignored.

Marikolanthu, deprived from the society, and Sujata Akka, deprived from her husband, finds mutual happiness in their nearness. Later Sujata's husband also uses Marikolanthu to fulfill his sexual desires. When Sujata Akka comes to know this, instead of punishing her husband, she pushes Marikolanthu out of her household. She gets the responsibility of her own child after her mother's death. Mercilessly she mortgages him at one of Murugesan's looms for five thousand. The anger she has on Murugesan, the society which saves him from punishment, her inability and the hatred of her son, everything comes to an end only at the death of Murugesan. The turning point in her life comes when she sees the dead body of Murugesan burning at the pyre and she sees Muthu tends to the pyre. She is shocked at the realization that she has reduced her son to a very lower state for no fault of his. All the hatred she has on him goes with the flames. She feels love for her child. She decides to look after him and makes up her mind to call him back to her.

Anita Nair presents in her novel marginalization of women then they realize and bring the change in their life. The change makes them self-assured, assertive and ambitious women. In this way, they make society aware of their condition and break traditional chain for self-expression and liberty.

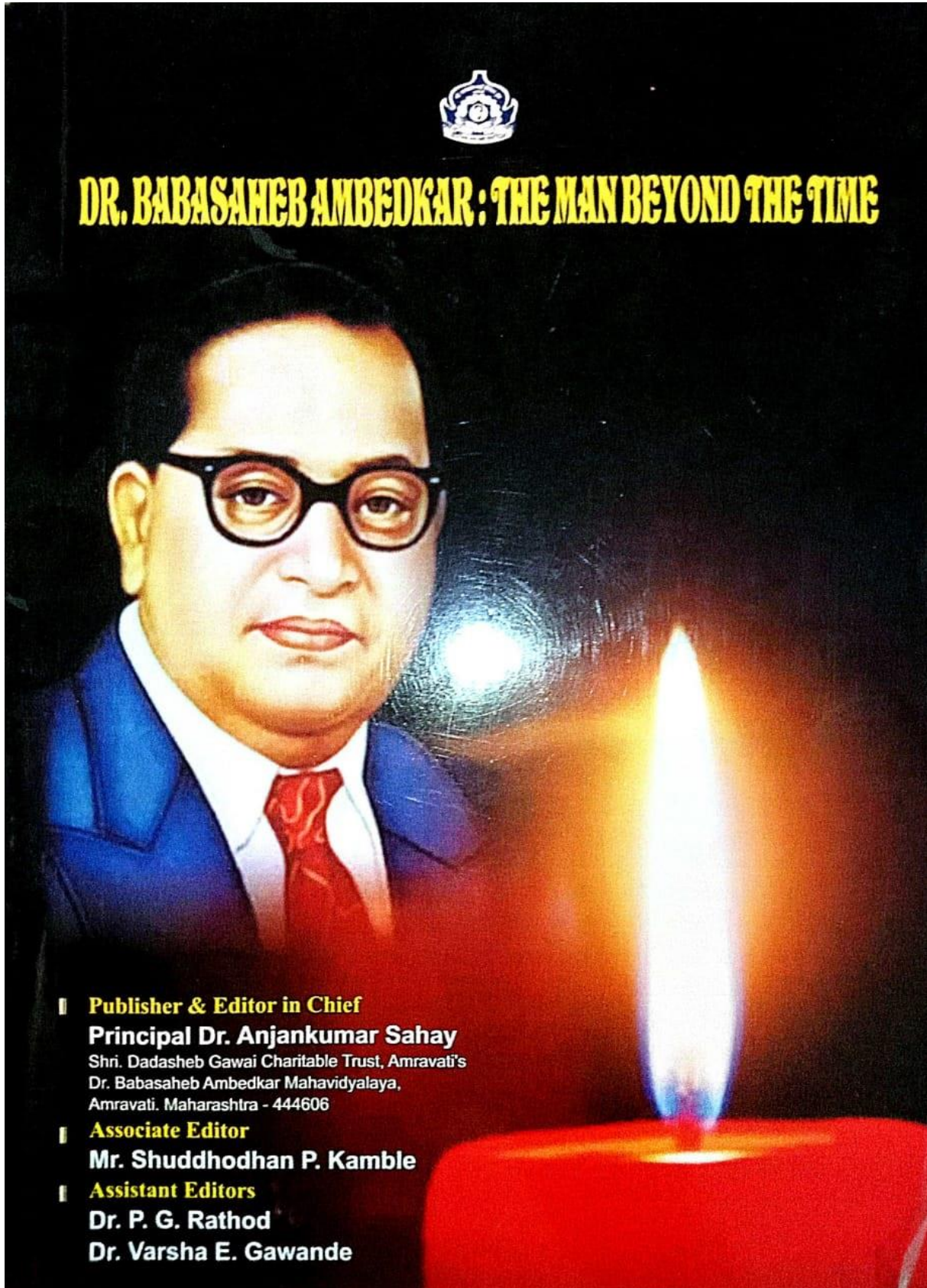
Her writing explores the difficulties of reconciling the devotion to family expected of middle class Indian women with their aspirations and desire for a life outside.

Reference

- 1) Nair, Anita. Ladies Coupe. New Delhi: Penguin Books, 2005.
- 2) Nair, Anita. Mistress. New Delhi: Penguin Books, 2005.
- 3) Shrirang, Kadam.S. —Marginalization and Women in Indian English Literature. International journal of Multifaceted and Multilingual Studies 1.IX(2015):1-2.Print.

Mr. M.A. Wasnik

- **Publisher & Editor in Chief**
Principal Dr. Anjankumar Sahay
Shri. Dadasheb Gawai Charitable Trust, Amravati's
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati. Maharashtra - 444606
- **Associate Editor**
Mr. Shuddhodhan P. Kamble
- **Assistant Editors**
Dr. P. G. Rathod
Dr. Varsha E. Gawande

Criteria 3- Research, Innovations and Extension

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
15)	DR.BABASAHEBAMBEDEKAR'S VISION AND MISSION	MR. MANOHAR A. WASNIK	59
16)	VISSION AND MISSION OF DR BABASAHEB AMBEDKAR	DR PANKAJA SUDAM INGLE	62
17)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR, THE MAN BEYOND THE TIME	PRITI V. MESHARAM	66
18)	THE ROLE OF DR BABASAHEB AMBEDKAR IN WOMEN EMPOWERMENT	MITALI SANJAY PALSODKAR	68
19)	DR.B.R. AMBEDKAR AS AN ECONOMIST : HIS CONTRIBUTION TO INDIAN ECONOMIC THOUGHT	PROF. SARITA UTTAMRAO CHANDANKAR (CHAPKE)	72
20)	A STUDY ON AMBEDKAR CONSTITUTION	PROF. RAHUL G. MAHURE	77
21)	DR. BABASHEB AMBEDKAR AND FORMULATION OF WATER POLICY IN INDIA	SHUDDHODHAN P. KAMBLE	82

DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S VISION AND MISSION

Mr. Manohar A. Wasnik

Department of English
Assistant Professor, S.M.B.S.Arts College, Khamgaon.

Introduction:

Some people easily get due to their parent or inheritance, some people get by fortunately and some people get on their talent and hard work. The last category is reserved for Dr.B.R.Ambedkar. He was a great student and voracious reader who had mission and vision therefore he became a great nationalist, political thinker, social reformer,revolutionary, prolific writer and well-known sculpture of Indian Constitution.In his early career, he was an economist, professor, and lawyer. His later life was marked by his political activities; he became involved in campaigning and negotiations for India's independence, publishing journals, advocating political rights and social freedom for Dalits, and contributing significantly to the establishment of the state of India. In 1956, he converted to Buddhism, initiating mass conversions of Dalits.

Before going to deal with main topic of the chapter, here is essential to understand the difference between mission and vision.The mission is what we do every day. It defines the day-to-day activities of our work and every person who works for that mission. Think of it like the person who sets daily or weekly goals for him to accomplish. It is present-focused and can change very quickly depending on the circumstances. While vision is a clear, definitive of what we want to accomplish in future, and what the world will look like once we've accomplished our mission. Think of it as the perfect scenario that you're working toward accomplishing. Also, knowing what is important in the community you are working in is oftentimes extremely important in crafting a vision. Unlike the mission, a vision is future-oriented.Dr B R Ambedkar was one of founding father of our nationand he believed in egalitarian society which is still a utopian concept in our society.Though Babasaheb couldn't transform his some vision into reality, he tirelessly achieved his mission

Ambedkar was top notch, a representative of the disregarded humanity—the workers, little specialists and landless labourers. He imparted the troubles of the untouchables and endeavoured genuinely to channel the activities of the debilitate classes. In setting them up, he made a capacity to act naturally mindful respect and pride in them. He submitted his life to the purpose behind departure of Dalit and completely perceived himself with the socially disengaged part of the Indian culture. He dispatched a profound pull crusade for liberating them from their especially old oppression and evading. He was brought into the world a removed and thusly he had a genuine aching to see that the untouchables are better situated in social, political and budgetary fields.

He was the most educated person in India at his time and was a great visionary. He suffered the hardship of casteism being an untouchable himself. So all he wanted was to remove the causes responsible for the social injustice due to casteism.(Like Drinking water from well was banned for the untouchables.) He wanted everyone to be educated and so he said, "Educate, Agitate and Organize."

The socially reformist qualities that Dr Ambedkar treasured were the premise of his social and political life. Despite the fact that he was born in the Mahar people group, he never spoke to his own community however spoke to every one which were socially and economically oppressed. He has been differently depicted as a crusader for the privileges of the discouraged classes of India, a scholarly virtuoso, a famous educationist, a political logician and a capable parliamentarian. He was a relentless dissident who by prudence of his impressive scholarly characteristics began a development for fulfilment of dignity for the untouchables just as discouraged classes. He carried on a tireless battle against the social, political and financial isolation of these classes.

Ambedkar was totally committed to the annihilation of the caste system that is his vision. According to him, caste system is not merely a division of labour but a division of labourers. It is a hierarchy in which the division of labourers is graded one above other. This division of labour is based on neither natural aptitude nor choice of the individual concerned. It is, therefore, harmful inasmuch as it involves the subordination of man's natural powers and inclinations to the exigencies of social rules. Ambedkar reiterated:

The caste system prevents common activity and by preventing it, it has prevented the Hindus from becoming a society with unified life and a consciousness of its own being. Dr Ambedkar's vision was to eradicate the evils of caste system from India. So he motivated people mostly by his speeches in social gatherings and led revolutionary acts. He started Nashik Kalaram Temple Satyagraha on Second March, 1930 in Dalit History. Kalaram Temple entry movement played a pivotal role in the Dalit Movement in India. B.K. Gaikwad and Dr. B.R. Ambedkar led a protest outside the temple, in order to allow Dalits into the temple. He did Chavdar Satyagraha, publicly burn the Manu Smriti on Dec. 25, 1927. These events were very crucial to annihilate caste system.

Ambedkar's thinking arose out of his acute dissatisfaction with the anomalous treatment meted out to the people of his community. His mind was preoccupied with the social amelioration, political enlighten, economic well-being and spiritual awakening of the downtrodden. He had a deep faith in fundamental human rights, in the equal rights of man and woman, in the dignity of the individual, in the promotion of better standards of life and, above all, in peace and security in all spheres of human life. He was a champion of a revolution to be brought about by the dynamics of public opinion through a change in the laws of the land. He was not a Utopian, but a realist. He saw a vast difference between a revolution and real social change. A revolution transfers political power from one party to another or one nation to another. The transfer of power must be accompanied by such distribution of power that the result would be a real social change in the relative strength of forces operating in society. He wanted to bring this vision into reality.

Dr. B.R. Ambedkar actively involved and dedicated himself for making Indian Constitution. The most important one is drafting constitution which binds our whole nation which gives rights to each individual, but we don't want to follow our duties towards nation and where conflicts occurs. Many nations have changed their constitution many times because of flaws in it like Russia but we don't only amendment happened as he was too visionary about our diverse nation and put such things in it that bind us all conflicts our but all solution lies in this holy book if think rationally with our mind and follow by the people.

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

(60)

He is the main architect of the Constitution of India which is considered as the best among all the world democracies. And he made sure in the constitution that injustice of any kind should be considered punishable by law. Dr. B.R. Ambedkar's Vision is to create Indian society free from Caste and Gender discrimination; man/women should acquire the status by his/her work not by birth. He articulated by leading movement against caste discrimination and as chairman of constitution's drafting committee he proposed a constitution which would pave the way to eliminate social evils from India. Equal fundamental rights and protection of vulnerable section of society was his prime focus. Ambedkar's major concern for women's status has been reflected in the Hindu Code Bill. He has even remarked that his work on the Hindu Code Bill would be as important as his work on the Constitution itself because He wanted to establish equality and empower women by passing the bill that his mission. The bill itself was an immense exodus from Hinduism and its degrading set of laws regarding gender.

He introduced gender equality in constitution and tried to bring Hindu code bill for women right. He gave his selfless effort in each and every field either it is social reform for women by Hindu Code Bill before that we women treated badly like sati performed by Rajputs and dory is part of Hindu culture which still finds in some states.

He motivated people with his reasonable arguments and humanistic vision. His effective decisions are the foundation stone of modern Independent Indian democratic Republic and progressive elimination of caste and gender discrimination from Indian society. He confronted tough issues with reasonable and logical arguments and strong will with active action. He created impact on history as glorious figure that fight for caste and gender discrimination and created framework of modern Indian Democratic republic.

Conclusion:

The centre of Ambedkar's way of thinking of life happened to be the fundamentals principles of freedom, equity and society. As far as he might be concerned, an extraordinary man must be inspired by the elements of a social reason and should go about as the scourge and the forger of society. These are the components which recognize a famous individual from an extraordinary man and establish his title-deeds to regard and worship.

For sure, he, at the end of the day, satisfied all the states of being an incredible man. His title to this respect settles upon the social purposes he served and in the manner he served them. His life is an adventure of incredible battles and accomplishments.

He stood for all scientific and social activities which enhanced the cause of human progress and happiness. His contribution in the making of the Constitution of India was phenomenal. He defiantly fought for the betterment of the oppressed classes. And in this struggle, he showed rare crusading spirit, carving out in the process an important place for himself among the prominent architects of modern India.

References

1. Writings and Speeches, Babasaheb Ambedkar (BA WS), 1987, Vol. III, Maharashtra Government publication.
2. Writings and Speeches, Babasaheb Ambedkar (BA WS), 1989, Vol. I, Maharashtra Government publication.
3. Writings and Speeches, Babasaheb Ambedkar (BA WS), 1982, Vols. I, II, III. Maharashtra Government publication

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

(61)

Dr. Babasaheb Ambedkar : The Man Beyond The Time

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidyalaya,
Amravati, (M.S.) - 444606

First Edition
December 2020

ISBN :
978-81-948833-3-3

Front Page :
Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Printer :
Athrav Graphics
Amravati

Publisher :
Dr. Anjankumar Sahay
Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,
Maharashtra - 444606

Price :
Rs. 300/-

SHOT ON OPPO

Mr. M.A. Wasnik

<p>DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN SIF 5.411</p>	<p>RESEARCH NEBULA An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences</p>	<p>ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA ISSN 2277-8071</p>
<p>RESEARCH PAPER</p>		
<p>MANOHAR A. WASNIK Assistant Professor of English S.M.B.S. Arts College, Khamgaon. mawasnik@gmail.com</p>	<p align="center">THE RECIPROCAL RELATION BETWEEN NOVEL AND CINEMA</p> <p>ABSTRACT <i>The paper exposed the reciprocal relationship between novel and cinema, demonstrating that the two art expressions have convergences and divergences. Both form art have same elements and purpose to entertain readers and audience in their respect. Comparatively, cinema becomes more popular form of art due to its visionary aspect and easy to enjoy while the reader of novel takes more effort and time to enjoy. Cinema has particular a class of audience whereas novel has different class of readers. We can find that many novels convert into movies and novelist also take some material for their creations. So there is reciprocal relation between novel and cinema. Filmmaker is influenced by some great stories of novel and makes cinema on the same novel.</i></p> <p>KEY WORDS: Influence, imagination, adaptation, Hollywood, innovative</p>	
<p>INTRODUCTION: Novel, an invented prose narrative of considerable length and a certain complexity that deals imaginatively with human experience and major events, usually through a connected sequence of events involving a group of persons in a specific setting. Critics have usually treated the idea of Novel and Cinema from one point of view, considering the influence of novel on cinema. Apparently may be rational, since novel has been there far before the invention of cinema. Thus, critics usually compare cinematographic work to novel, assessing the degree to which a movie is faithful to a text or a novel. Many authors establish a forward and backward influence. Cinema has the ability to translate deep and abstract ideas and thoughts to the screen as brilliantly as novel does.</p> <p>The paper attempts to reveal the dynamic and mutual relation that ties novel to cinema. Novel is foremost source that inspire film makers to produce film and there is no doubt that in turn, novels tend to be increasingly inspired by cinema. There is a mutual influence mainly justified by the chief factor they both have in common: narrative and story-telling. The perception may not be the same but the idea of seeing is shared. Whether it is a mental or a visual perception, the reader, as well as the viewer, is exposed to stimuli</p>	<p>which make them perceive, interpret and assimilate things according to their own reasoning and background. This parallelism predicts a mutual influence between the two forms of art. The remaining the paper is, thus, organized as follows; entitled Influence, exposes the notion of adaptation of novels and conclusion.</p> <p>INFLUENCE</p> <p>Though cinema and novel have different form of art, both are a manifestation of the society so there is close relation between cinema and novel, a script being a materialization of images. Cinema requires words to express and novel needs physical space, or at least a reference to it. María José Fresnadillo Martínez states that “Cinema is ... an authentic “empire of senses, Cinema agglutinates space and time, image and word, reality and fiction, knowledge and feelings”. In some way, on the cinema stories are seen with opened eyes and novel reads with closed ones means with imagination. During the ninetieth and the twentieth century novel used to be considered as the major form of expression, whereas actually cinema is supposed to be universal art that connects the biggest number of interested people. Just the way novel used to inspire films, novel tends to be itself inspired by movies. The expression, popularized by</p>	
<p>www.ycjournal.net NCIFLC @BNB College, Digras Special Issue Feb 2021 214</p>		

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 5.411

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA
ISSN 2277-8071

Ernest Hemingway in his novel "The sun also rises" refers to the generation that came of age during World War I, judged to be disoriented and confused. Remarkable American authors are part of this generation such as; Ernest Hemingway, Scott Fitzgerald, John Dos Passos, Alan Seeger and so on. Don Passos is not the only author to be influenced by cinema. The camera replaces the pen and expresses deep abstract thoughts and feelings as brilliantly as literature does. We can talk then about cinematographic writing which is as important as literary writing. There is no doubt, cinema has literary qualities so that it is as inspiring and distinguished as novel. The ties between the two forms of art became noticeable after World War II. *Hiroshima my love*, 1958, is considered by critics as the rebirth of the relationship between film makers and writers.

Hemingway and Faulkner wanted to craft verbal language, looking for the fluid movement in time cinema offers through visualization, montage-like juxtaposition of discontinuous images and occasional documentary realism. Faulkner who has worked for almost twenty years in Hollywood used techniques acquired from his experience as a film scenarist. Faulkner was conscious of the culture industry brought by Hollywood and he consequently adopted its methods and visual techniques into the language of his writings in the thirties. Faulkner, studied closely by Lurie seems to be aware that "the modern mind has been formed, informed and deformed by the cinema". Peter Lurie underlines that Faulkner's literary work exposes the American culture history influencing the development of the writer's modern novels. Lurie suggests and explores the cinematic presentation in his novels. "Sanctuary" and "Light in August" relate both individual and collective acts of voyeurism. "Absalom! Absalom!" and "Light in August" expose clichéd and cinematic patterns of thought about history and race. He has also worked in Hollywood and thus has developed ties with the cinematographic world and its personalities.

ADAPTATION

Adaptation is the translation of a novel so that it fits a new destination, a new target or a new audience. A role of adaptation inspires critics discuss continually the degree to which a film is faithful to the literary work. Whereas in novel the reader fills in the blanks himself, imagining the space and the characters, cinema affords the audience with ready-made characters in blood and flesh, dialogue and a definite outline of space. Adaptations may make the understanding of an already read novel easier. The characters are alive and tangible as well as the whole context.

Young people do not take more interest in reading novels rather watching cinema. Hence it prevents creativities and imagination of audience. It is one of the drawbacks of adaptations. They are interested to watch adaptations of books already read. Still, adaptations may inhibit the imagination because everything is shown on the screen, there is no place left for imagination and creation. Besides, there may be a bias in the narrative and facts may be altered. Movies are an adaptation of a piece of work that, in a matter of fact, does not have to be that faithful to the original version of it. Some critics insist on the reliability criteria, and by insisting they underline the fact that the film-maker has a different perception or reading of what the critic saw, by himself. It is irrelevant to talk about fidelity since each reader perceives his readings from his own point of view. Two readers of the same novel may not see or capture the same things or feelings. Two viewers may have totally opposite opinions of a classic adaptation ranking from irrelevant to outstanding. The adaptation issue has been repeatedly evoked by several authors and critics. Some writers attempted to categorize adaptation in order to satisfy the eagerness towards the fidelity criteria. Geoffrey Wagner suggested three classes of adaptation. The first class is labelled "transposition" where the original literary work is given without substantial interference. The second category is labelled "commentary" where the original text is intentionally or involuntarily altered in some respect. Wagner evokes here different

DOI PREFIX 10.22183
 JOURNAL DOI 10.22183/RN
 SIF 5.411

RESEARCH NEBULA
 An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
 Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN INTERNATIONAL
 STANDARD
 SERIAL
 NUMBER
 INDIA
 ISSN 2277-8071

intentions rather than infidelity or violation. Then, the third category is “analogy” which represents a “fairly departure for the sake of making another work of art”. These classes are in reverse order of adherence to the original novel, compared to Wagner’s classes. Within the third category the source is simply considered as a raw-material and an input to an original work.

Making a film is making a continuous unit that tells an evolving story and that’s also what a novel does. When novels use only words counting on the reader’s mental picturing, cinema gives it all in a plate with an individual interpretation of the novel. It’s a transfer from one medium to another, a visual translation. Movies bring great deal of visual information and facts. They make you see visually through the eye and novel makes you see mentally through the mind and compel to modify the theme which you have read. Novels provide you to create something new and innovative. If the idea of “seeing” is present for both arts, the root difference lies between the mental and visual perception each expression art evokes. However, they undeniably have in common that propensity for narrative. To go further, the narrative besides of being a common factor may even be considered as the main transferable element from one to another. If film did not grow out of literature, it grew towards it; and what novels and films most strikingly have in common is the potential and propensity for narrative. Even if a film uses the same language of the novel it is based on, yet words are still different. The story is told differently, more or less faithfully to the original text.

Bollywood has often made films on real life stories and events. This is a trend that has recently caught on very massively and has even done well with the masses. Almost all successful films of 2019 are based on real life stories and events. Chetan Bhagat’s novels are great examples that convert into movies: One night at call center – **hello (2008)** Five points someone – **3 idiots (2009)** The three mistakes of my life – **Kai Po Che (2013)**

CONCLUSION

The creation of cinema has brought new considerations as well as new techniques and approaches of the literary text. Films have been greatly influenced by literature. Adaptations of classics confirm the fact that novels have widely inspired film-makers. Classics provide cinema with ready-made, pretested material, especially successful classics. Adapting a novel is thus translating words into a succession of moving pictures, telling a story. One pertinent question about adaptation is not the degree to which a film is faithful to its literary reference but the possibilities offered by cinema to treat a literary work. Both cinema and novels have the narrative in common, even if stories may be told differently. Similarly, films have had a great influence on American modern writers of the twentieth century. Several novelists adopted cinema aesthetic and techniques in their narrative. The traditional perception of time and space changed thanks to cinematic methods. The linearity is no longer essential. Time progression is not the same and flashbacks are integrated. The space is fractionated. The pace is rapid and even the language used has changed. Film makers are inspired by literature and tend to translate books, especially classics or best-sellers into screen. Hemingway and Fitzgerald, among other authors of the twentieth century, illustrate examples of the influence of cinema on their writings.

REFERENCES

1. Gautam Kundo: “Fitzgerald and the influence of film: The Language of Cinema in Novels”. McFarland, 24 sept. 2007
2. A statement by Leland Monk, Boston University, commenting Peter Lurie’s study
3. Fresnadillo Martínez María José: “Editorial: Literature and Cinema. History of a fascination”. J Med Mov 1 (2005): 5759. Ediciones Universidad de Salamanca
4. Fell John : “Film and The Narrative Tradition”. University of Oklahoma Press. 1974.

21	Sarojini Naidu's contribution to Indian women's empowerment Dr. Pramod Rameshwar Chavan	87
22	The role of NGO in Women's Empowerment Asharani.C	89
23	Women Empowerment: Issues and Challenges with special reference to Women's Empowerment through Gender Equality. Dr. Vanita Deodas Ramteke	93
24	Women Empowerment: Issues and Challenges Richa Mehta/Sampat Lal Bhadu	98
25	Human Rights related to women under gender justice with National and International prospective : Nirajkumar Deomanrao Ambhore	102
26	Women and Politics Dr. Priya B. Boche.	106
27	A Study Of "Nav Tejaswini Yojana" For Women Entrepreneurs In Rural Areas Of Maharashtra . Dr. Shubhangee Laxmanrao Diwe	109
28	Rural Entrepreneurship Development & Women Dr. Ravindra Kumar	114
29	Need of Work Life Balance and Job Satisfaction Among Female Library Professionals in Academic Libraries Dr. Gajanan B. Ghayal	124
30	Role of Women Library Professionals in the Digital Era Sandeep Ambadas Lande	127
31	The Study On Women's Psychological Empowerment Prof. Shalini A. Katole/ Ku. Kishori Katole	131
32	Women Empowerment in Indian Agriculture Smt. Surekha Ramchandra Jadhav/ Dr. Ashalata, D. Sonawane	136
33	Women Entrepreneurship in India : Problems, Perspective and Redress Mahendra U. Ingole	139
34	Women Empowerment Dr. S.K. Goyal	142
35	Women's enormous potential to contribute to Biodiversity conservation in nimar region, Madhya pradesh, india Shakun Mishra	144
36	Women's contribution to Sikhism Parvinder Khanuja	147
37	The 73 rd & 74 th Amendments and Women's Empowerment Dr. (Mrs. Alpana Vaidya)	150
38	Women's contribution in social movement Mr. Sunil Prabhakar Ghugal	155
39	Empowering women in the digital age: where do we stand? Prof. Rahul G. Mahure	159
40	A study Women at 2030th for Sustainable Development Prof. Chandrakant B. Dhumale	163

Sarojini Naidu's contribution to Indian women's empowerment**Dr. Pramod Rameshwar chavan**Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingane Arts College Khamgaon
District Buldhana, Email pramodrchavan726@gmail.com**Summary: -**

During the British rule, the society was shaken by the unification of the country by the British due to British education and the economic plunder of this unified country by the British. The British not only interfered in the political situation but also tried to change the socio-religious and cultural conditions of the country. Sarojini Naidu's contribution to the freedom struggle is very important in this. Due to her unparalleled contribution in the freedom struggle, her name became immortal in Indian history. The following is a historical analysis of Sarojini Devi Naidu's contribution to Indian women's empowerment

Objectives of the research paper : -

- 1) Historical analysis of the performance of Sarojini Devi Naidu
- 2) Explain information about social work done by Sarojini Devi Naidu
- 3) Historical analysis of the contribution made by Sarojini Devi Naidu to the empowerment of women

Assumptions: -

- 1) In British times, women were socio-economically backward
- 2) Ordinary women did not have political and social representation in British times

Preface: -

Sarojini Chattopadhyay was born in Hyderabad. His father Aghornath Chattopadhyay was the principal of Nizam College. He was born in Brahmagaon, Vikrampur, Dhaka, Bengal. His father, Aghornath Chattopadhyay, graduated from the University of Edinburgh with a degree in science, and settled in Hyderabad, where he managed the Hyderabad College, which later became the Nizam College of Hyderabad. His mother Barda Sundari Devi Chattopadhyay was a poetess and wanted to write poetry in Bengali. She was the eldest of eight siblings. Her brother Virendranath Chattopadhyay was a revolutionary and the other brother Harindranath was a poet, playwright and actor. Not only for leading the Nizam College of Hyderabad but also as one of the most famous artists of Hyderabad, his family was considered good in Hyderabad. Being an artist was considered a dangerous career in the era of British rule in India, yet with his progressive values, Sarojini Naidu got a very good environment from an early age so his overall personality took a good turn through the family.

Sarojini Naidu was an Indian political activist, freedom fighter and poet. 2021 marks his 142nd birthday. Sarojini Naidu was a renowned advocate of civil rights, women's emancipation, justice for all and anti-imperialist ideology. Naidu's national work as a poet, a leading female freedom fighter in the fight for India's independence from the British Raj, a social reformer and a social activist fighting for women's rights, earned her the title of Nightingale of India.

Sarojini Devi Naidu's work: -Sarojini Naidu, popularly known as Sobriquet the Nightingale of India, was a man of extraordinary intelligence from an early age. She made a name for herself as an Indian freedom fighter and poet.

The woman was the president of the Indian National Congress and the first woman governor of the state of Uttar Pradesh. Was a great patriot, politician, orator and administrator. Mrs. Sarojini Devi Naidu is one of the most famous women in India. Not only that, she was one of the most famous heroines of the 20th century. Her birthday is celebrated as "Women's Day". Naidu joined the Indian independence movement in 1905 against the backdrop of the partition of Bengal. He soon met other leaders like Gopal Krishna Gokhale, Rabindranath Tagore, Mahatma Gandhi. He was inspired by Mahatma Gandhi to work for independence from the colonial rule. He made personal efforts for social reform and the advancement of women. Between 1915 and 1918, Naidu traveled to various parts of India to give lectures on social welfare, women's liberation and nationalism. His lectures were so

energetic and effective that his lectures were well attended. Sarojini Devi Naidu was instrumental in founding the Indian Women's Association.

Later in 1917, Naidu worked with her colleague Annie Beasant, president of the Home Rule League and the Women's Indian Association, and also for lawyers. Sarojini Devi Naidu also worked for lawyers. Naidu continued to push for colonial independence of India through the All India Home Rule League again in 1919 and took an active part in the Indian independence movement. On his return to India in 1920, he joined Gandhi's Satyagraha movement. "Fear in the freedom struggle is an unforgivable betrayal and despair, an unforgivable sin," Naidu said in his address. Sarojini Devi Naidu used to say in her speech that we should do what we do for national service and freedom with full vigor and confidence and there is no need to be afraid of any power. Naidu also presided over the East African and Indian Congress convention in South Africa. Naidu was arrested for participating in the 1930 Dandi March along with other Congress leaders including Gandhi, Jawaharlal Nehru and Madan Mohan Malviya. The arrest led the Indian National Congress to stay away from the first Round Table Conference in London. Naidu was a leading figure in the civil disobedience movement and the Quit India movement led by Mohandas Karmachand Gandhi. He was repeatedly arrested by British authorities during that time and spent 21 months in prison during the agitation. Known as the Nightingale of India, Sarojini Naidu earned the nickname for her contribution to poetry. She believed in Gandhi's philosophy of non-violence and was instrumental in spreading Gandhian principles to the rest of the world. After India gained independence in 1947, he was appointed Governor of Uttar Pradesh. She was the first woman Governor of India and held the post till her death in 1949.

One of the political critics of the time wrote in 1940 that Sarojini Naidu "contributed more to women's empowerment and social development than all discourses of social workers". He died on 2 March 1949 while working in her office in London. Due to the color, image and lyrical quality of her poetry, Mahatma Gandhi's work as a poetess earned her the sobriety of 'The Nightingale of India' or 'Bharat Kokila'. Naidu's poetry includes children's poetry and two other poems written on more serious topics, including patriotism, romance and tragedy. Published in 1912, 'Hyderabad's Bazaar' is one of his most popular poems. His extraordinary writings awakened the common people. Sarojini Devi Naidu did everything she could to solve the problems of the common man as her writing was a cry for the pain of the common man, so her role in the empowerment of women was very important. Between 1915 and 1918, she traveled to various places and worked for the welfare of the people. In 1917, she founded the Women's India Association (WIA). That is why Naidu's birthday is celebrated as National Women's Day in India.

Conclusion-

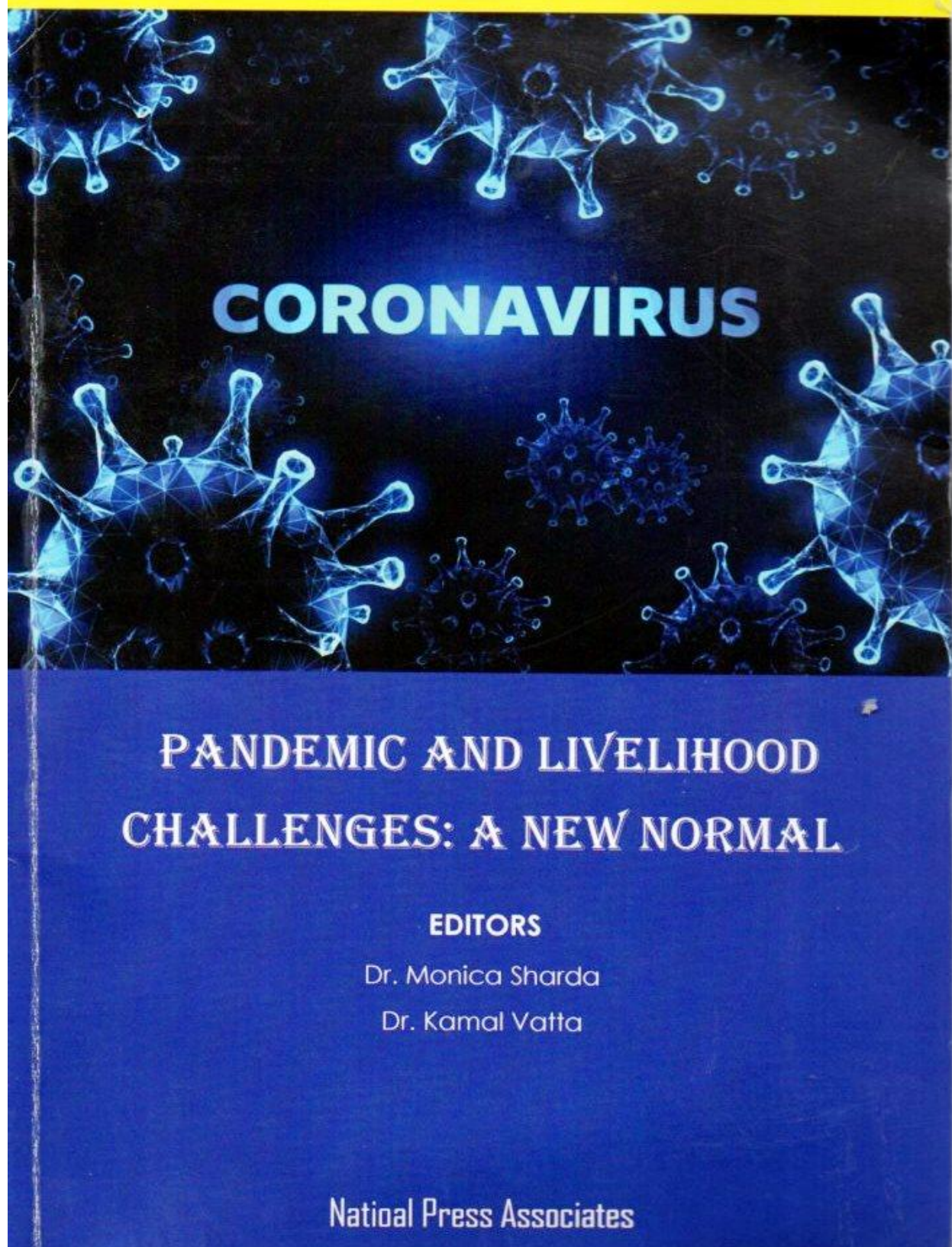
Sarojini Devi Naidu was a very talented and poetic woman from her childhood. After completing her education, she dedicated her entire life to national service. She worked day and night for the upliftment of women and for the organization of women. Today, women are empowered and enriched in the true sense of the word because of the ideas they instilled in women in the then conservative era. In her writings, she also aims to address women's issues. In her writings, she has elaborated on many issues and problems in the life of a common man. She has worked all her life for the upliftment of women and women's issues. Contribution is very important Many women activists like Sarojini Naidu were able to empower women only because of the time.

Bibliography

- 1) <https://www.britannica.com/biography/Sarojini-Naidu>
- 2) <https://inc.in/leadership/past-party-presidents/mrs-sarojini-naidu>
- 3) <https://www.biography.com/activist/sarojini-naidu>
- 4) <https://www.freepressjournal.in/>
- 5) https://en.m.wikipedia.org/wiki/Sarojini_Naidu
- 6) https://en.m.wikipedia.org/wiki/Sarojini_Naidu#cite_ref-1

Dr. P. R. Chavan

Criteria 3- Research, Innovations and Extension

13.	TURNING CRISIS INTO OPPORTUNITY: HOW MARKETERS OVERCAME COVID-19 IMPACT <i>Kamalpreet Kaur, Tanveen Kaur</i>	67-71
14.	PANDEMIC AND MENTAL HEALTH: A NEW NORMAL <i>Rupan Dhillon</i>	72-75
15.	E-LEARNING: AN EMERGING DIMENSION <i>Rajesh Kumar</i>	76-83
16.	COVID-19: HOW'S EMPLOYEES BEAR THE BRUNT OF UNEMPLOYMENT <i>Sonali Rani</i>	84-89
17.	EFFECT OF COVID-19 PANDEMIC ON TRAVEL AND TOURISM: A COMPREHENSIVE REVIEW <i>Shiwali Bhatia</i>	90-95
18.	PANDEMIC COVID-19 AND ITS EFFECTS ON IT SECTOR <i>Garima Mann</i>	96-101
19.	IMPACT OF GLOBAL PANDEMIC COVID-19 ON EDUCATION <i>Lotika Gupta</i>	102-106
20.	DIGITALIZATION OF EDUCATION <i>Manjit Kaur</i>	107-111
21.	A HISTORICAL IMPACT OF PANDEMIC IN PAST AND PRESENT <i>Pramod Rameshwar Chavan</i>	112-114
22.	MENTAL DISTRESS AND SOCIAL UNREST <i>Neetu Verma</i>	115-117
23.	COVID-19 AND INDIAN AGRICULTURE: FUTURE CHALLENGES AND POLICY MEASURES <i>Gurlal Singh, Anupam Anand , Sarvpriya Singh</i>	118-124
24.	IMPACT OF CORONA VIRUS (COVID-19) ON SOCIETY <i>Anita Sharma</i>	125-128

CHAPTER 21

A HISTORICAL IMPACT OF PANDEMIC IN PAST AND PRESENT

*Pramod Rameshwar Chavan

**Assistant Professor, Sahakar Maharishi Late Bhaskarrao Shingne Arts College
Khamgaon Dist. Buldana, India*

ABSTRACT

Epidemic diseases not only impact on society but also on history. Often infectious diseases have spread across a large region, for instance, multiple continents or worldwide, affecting a substantial number of people. Throughout human history, there have been a number of pandemics of diseases. The fatal pandemic in history was the Black Death, also known as Plague, which killed an estimated 75–200 million people in the 14th century. In this paper, we see the historical impact of pandemics, especially in India and the world.

KEYWORDS: Epidemics, Nationalism, Politics, History

INTRODUCTION

Outbreaks appear to be exacerbated during human life, in society, in economics, and politics. Religion affects all levels of human life, not just cause any effect. The effects of epidemics last for many days. Outbreaks appeared to be exacerbated by the destruction of many empires. One empire is formed after another realm. As the process progresses, we find that epidemics have played a significant role in creating and destroying kingdoms. It is evident that epidemics have profoundly affected human life history. In a continental country like India, it seems to have had a massive impact during British rule. The plague that killed so many people alone created a feeling of revolution in the people's minds against the British.

The Indian society was incensed at the injustice done to the Indians by the British due to the plague. Had it not been for the epidemic, this feeling might not have arisen among the Indians. Indians always remembered the British's inhumane attitude towards the Indians during the epidemic. Indian extremism criticized this British's exploitative attitude and reminded the Indians that British power is foreign. If we had power, they would have helped us in this epidemic. The feeling that people must struggle to attain freedom was created in the minds of the Indian people due to epidemic. The present research paper attempts to make a historical analysis of the impact of the outbreak on Indian history.

OBJECTIVE

- 1) To search for Pandemics effects on human history.
- 2) To compare Pandemics effects past and today.
- 3) To search Pandemics history.

HYPOTHESIS

- 1) History changed due to Pandemic.
- 2) Its influence on social and economic aspects.

PLAGUE AND ITS EFFECTS

The plague was brought from Hong Kong to India. The disease was initially seen in port cities, beginning with Bombay, but later emerged in Poona, Calcutta, and Karachi. By 1899, there was a large spread of this plague to smaller communities and rural areas in India's regions. Overall, the impact of plague epidemics was most significant in western and northern India, in the provinces then designated as Bombay, Punjab, and the United

Pandemic and Livelihood Challenges: A new Normal

Provinces. The colonial government's measures to control the disease included quarantine, isolation camps, travel restrictions, and the exclusion of India's traditional medical practices, but the British approach was inhumane. In 1896, a deadly disease of plague spread in Maharashtra. The disease's outbreak soon increased in Pune due to its proximity to Mumbai. By January 1897, the disease had taken the form of an epidemic. Within a month, about 0.6% of the population of Pune had been affected by the disease. At the same time, the British Government thought of taking some concrete steps to prevent the disease's spread. They formed an SPC and appointed Rand as the Pune Committee's Commissioner. Rand initially did some acts of relief. He started a hospital and set up quarantine camps besides removing the infection from the affected areas. However, after these efforts, he soon progressed on a path that hurts the honour of the affected families, and The Prevention of Infectious Diseases Act of 1897 was enacted after the outbreak of plague in Pune. According to the law, if a person was suspected of having the plague, he was admitted to a government hospital whether he wanted to or not. To find the plague patient, British officer Rand and his soldiers broke into Punekar house, looting under the guise of checking luggage. He was burning a lot of stuff with suspicion. People were being rushed to the hospital for admission. Along with the sick, many healthy people were also moved to the patient camp on suspicion. The British Soldier was entering the temple-kitchen with a pair of legs. The pickle bottles in the kitchen were thrown into the charcoal as it would cause disease. The elderly, as well as women in the household, were abused. The manner the British did injustice to the Indians, how red avenged Indians all Indians started protesting against Rand's action. The agitation against Rand created a sense of turmoil in the Indian public, which resulted in a fire for a sense of nationalism in India. In retaliation, the Chafekar brothers shot and killed Rand.

CHOLERA FEVER IN INDIA AND NATIONALISM IN INDIA:

Lord Lytton arrived in India as Viceroy when there was unrest in India against the British and his work gave impetus to the national movement. Therefore, the period from 1876 to 1884 is the period of sowing the seeds of nationalism in India. When Lytton came to India in 1876, there was a severe famine in many parts of India. An estimated 50 lakh Indians died with the ensuing cholera fever. Lytton's delay in resolving the drought situation sparked a firestorm of anti-British discontent. One by one, Lytton poured oil on it, and a massive fire broke out. On the one hand, Lytton filled the Delhi court and spent huge sums of money to declare Victoria the Empress of India while the people were suffering from famine. He pursued a policy that would benefit English merchants financially as well. Indian newspapers were monitoring Lytton's anti-India policy. The newspapers began to criticize Lytton and write down about the spread of cholera disease and the British's inhuman policy. So Lytton was outraged, and he expressed his anger by taking away the freedom of Indian newspapers through the newspaper law. As a result, there was a massive uproar in India. By prohibiting Indians from carrying weapons, Lytton revealed a policy of racism.

VICEROY LORD CURZON & REACTIONARY POLICY:

The rule of reactionary dictatorship has given impetus to Indian nationalism due to its imperialist, sympathetic, sceptical and arrogant policy. Between 1895 and 1900, famines in various parts of the country caused epidemics. Hundreds of thousands died of starvation and disease. Even in this dire situation, the ruthless British authorities continued to forcibly recover the farmland, because this country, these people, never felt offended by the British monarchy. In 1902, Lord Curzon celebrated the new King of England's coronation. The court, built by Curzon against India's destitution's backdrop, was a symbol of Curzon's imperial arrogance, arrogance, and the humiliation of British rule in India. Curzon was so convinced that the Indians had no government power and that it was in their interest and welfare to remain under the British grace, which is why he looked down on the educated Indians who demanded the right to self-government.

POLITICAL CONSEQUENCES IN EUROPE:

The outbreak of the Antonian plague spread to Asia Minor in 165AD. Asia Minor includes Egypt, Greece, Albania, Macedonia, Bulgaria, Turkey, Libya, Israel, Lebanon and Italy. With 50 lakh victims, the situation subsided. How the outbreak spread, what exactly was the cause is not known till today. Probably a disease like Devi or measles. It is said that soldiers who went to war in Mesopotamia in 165 AD unknowingly brought the disease to Rome on their way back from the war. This epidemic brought about many political changes in Europe. The epidemic hit England and France so hard that they had to stop fighting. Changed economic conditions and changed population proportions led to the collapse of Britain's system. There was a complementary situation in terms of setting up a

Pandemic and Livelihood Challenges: A new Normal

new system. The plague also affected the Viking, a militant and destructive tribe in Greenland. His dream of reaching North America and taking over the region was shattered.

LONDON PLAGUE

The city of London did not recover quickly from the plague of the fourteenth century. About 20 per cent of Londoners died during this period. At the time, there was a widespread belief that cats and dogs could spread the disease. As a result, millions of animals were slaughtered together. The summit culminated in 1665. One million people died in London in just seven months. All public entertainment programs were banned. Patients were forcibly confined to their homes to prevent the spread of the disease. Red flowers were painted on their houses, and it was written; 'God has mercy on us' The dead were buried together. The only way to stop this was to take action. It was such a historically terrifying companion, and it changed the face of the world.

The corona virus is currently endemic worldwide. Even the world's most powerful powers seem to be weakened by this. Even the tiniest virus has made the situation worrisome. The growing prevalence of this epidemic has forced the human community worldwide to underline that 'survival' is our priority. Outbreaks appear to be exacerbated throughout the world, from the rich to the poor. The US believes that China deliberately spread the corona virus to the world, and the consequence has been felt in global politics. The majority of India's people are poor, working-class, lower middle class and middle class. Due to lock down, farmers and workers are facing more economic problem. The corona will further darken the inequality in Indian society. As a particular religion is blamed, it is likely to widen the religious divide. People from the city are not allowed to enter the village even in the tribal areas and many other parts of the country. Trees, thorns, stones have been placed at the village gate to prevent entry. Superstitions have long existed in tribal areas. The Indian economy's current state and the Corona crisis will lead to a challenging situation. The current Indian economy has found itself in a vicious cycle. So people have no jobs, no money, bank savings, and deposits. The compassion virus caused in socio-economic, religious and cultural life.

CONCLUSION

Outbreaks appear to be exacerbated throughout history. Outbreaks appear to have affected Indian politics as well as foreign politics. The British treated the Indians very inhumanely during the British period's epidemic. This created a wave of discontent among the Indians against the British. The epidemic led to the emergence of nationalism in India in the real sense. Epidemics halted the formation of many empires in Europe. If, epidemics had not occurred perhaps the history of Europe would be different today. The epidemic affects economics, sociology, politics and history.

REFERENCES

- 1) industreefoundation.wordpress.com
- 2) mr.m.wikipedia.org
- 3) www.tarunbharat.net

INDEX-310

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Empowerment of Women: Issues & Challenges	Dr. Seema P. Salgaonkar	1
2	साहित्य आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. नरहरी सयाजी राऊत	7
3	मानवी हक्क आणि महिला सक्षमीकरण	जयेश रामदास ब्राम्हणे	11
4	महिलांचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय सक्षमीकरण आणि भारत	प्रा. मुनेश्वर ता. जमईवार	16
5	भारतातील स्त्रियांच्या स्थिती आणि कायदे	आदेश कुमार राऊत	19
6	भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत डॉ. सुशीला नायर यांचे योगदान	डॉ. पुरुषोत्तम सं.माहोरे	24
7	आजच्या काळातील नौकरी करणाऱ्या महीलां समोरील मुलांचा आहार व आरोग्य एक आव्हान.	प्रा.कविता आर.किर्दक	29
8	राजकीय क्षेत्र आणि महिला सबलीकरण : संधी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. साधना देशमुख	31
9	महिला सक्षमीकरण आणि कायदा	प्रा.शहाणे रंजना प्रल्हादराव	33
10	महिला सक्षमीकरणात स्त्रीवादी साहित्याची भूमिका एक अभ्यास	प्रा. अलका कोकाटे (काळणे)	37
11	भारतातील स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्रांची भूमिका	प्रा.डॉ.एल.यु. मेश्राम / प्रा.श्रीमती स्मिता भामरे	41
12	स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिला नेतृत्व	प्रा.रूपाली वंसतराव देशमुख	44
13	महिला सबलीकरण आणि भारतीय संविधान एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. सुजाता रामदासजी नाईक	47
14	स्त्रीयांवरील सामाजिक निर्बंध आणि परिवर्तन	प्रा.डॉ.दयानंद उत्तमराव राऊत	52
15	सविनय कायदेभंग चळवळीत महिलांचे योगदान	प्रा. ललेश्वर धरमसारे	56
16	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या काव्यातील स्त्रीविचार	स्वप्नील राजेश इंगोले	59
17	महिला सक्षमीकरण व महिलांचा राजकीय सहभाग	प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोडे	64
18	महिला सबलीकरण आणि स्त्री पुरुष समानता	सहा प्राध्या. पवन महंत	68
19	महिला पुढील आव्हाने आणि महिला सशक्तीकरणाची आवश्यकता	डॉ. अमित आर पांडे	74
20	महिला सबलीकरण आजची गरज	डॉ. विठ्ठल ल. मंडुलवार	78
21	महिला सबलीकरणात एनजीओची भूमिका आणि महिला सक्षमीकरण	आरती एम. देशमुख	83

महिला सक्षमीकरण व महिलांचा राजकीय सहभाग**प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोंडे**

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख सहकार महर्षी स्व. भास्करराव शिंगणे

कला महाविद्यालय, खामगाव

Mail ID : gopal28rakhonde@gmail.com

आजपर्यंतचा मानवी इतिहास हा स्त्रि आणि पुरुष या दोन घटकापासून बनला आहे अर्थात आदिम काळापासून स्त्रि आणि पुरुष यांचे सहअस्तित्व असल्याचे दिसून येते. जगातिल प्राचिन संस्कृतीत सुध्दा ह्या दोन्ही घटकाचे समान अस्तित्व होते. परंतु कालांतराने जस जसा मानवी जिवनाचा विकास होत गेला. तशी ह्या दोन्ही घटकातील समानतेला धक्का लागला आणि पुरुषी वर्चस्वप्रधान संस्कृती उदयाला आली. आणि स्त्रि या घटकावर अनेक मर्यादा आल्याचे दिसून येते. परिणामी स्त्रिया चुल आणि मुल इथपर्यंत मर्यादीत झाल्या. जगातिल अनेक देशामध्ये सुध्दा स्त्रियांची स्थिती दुय्यम असल्याचेच दिसून येते. प्राचिन काळात स्त्रियांना पुरुषाबरोबरीचा समान अधिकार, सन्मान व दर्जा असल्याचे आढळते. तेव्हा स्त्रिया शिक्षण घेवून आपल्या मनाने वर निवडायचा अधिकार बाळगून होत्या. पुरुषाबरोबर त्यांना अर्ध्यागिनीचा दर्जा प्राप्त होता. रामायण आणि महाभारतात यासंबंधी काही दाखले मिळतात. ज्या ठिकाणी स्त्रियांचा सन्मान केला जातो. तेथे परमेश्वर वास करतो अशी धारणा समाजात होती. कालांतराने भारतावर परकीय आक्रमणे झाली आणि स्त्रियांच्या हक्कावर मर्यादा आल्या परिणामी भारतीय स्त्रिशक्ती उत्तरोत्तर लयास गेली, त्यांच्यावर अत्याचार वाढला बालविवाह पध्दतीने तर स्त्रिया अधिकच बंदिस्त होवून असुरक्षित झाल्या होत्या. म्हणूनच भारतामध्ये महिला सबलिकरणाच्या संदर्भात अनेक प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. अनेक भारतीय समाजसुधारकांनी मोठ्या प्रमाणात महिला सबलीकरणाचे कार्य केले आहे. महिलांच्या अनेक समस्यांचे समाधान करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे कार्य करत असताना त्यांना असे जाणवले की, जोपर्यंत समाज मानसिकदृष्ट्या बदलत नाही आणि प्रत्यक्ष निर्णय निर्धारण प्रक्रियेमध्ये महिलांचा सहभाग वाढत नाही, तो पर्यंत महिला सबलिकरण एक आदर्श संकल्पनाच ठरेल. महिला सबलीकरण करणे एकदम शक्य होणार नाही. त्यासाठी त्यांना शिक्षण, संधी व सहभाग या त्रिसुत्रीचा समाजात मोठ्या प्रमाणात अंगीकार होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी महात्मा फुले, कर्वे, आगरकर, शाहू महाराज, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या अनेकांनी आपआपल्या परीने प्रयत्न केले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात महिला सबलीकरणाच्या संदर्भात महिलांच्या राजकीय सहभागाची आवश्यकता प्रतिपादीत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्ट :

१. महिला सबलीकरणाच्या वाटचालीचा आढावा घेणे.
२. भारतीय राजकारणातील महिलांच्या राजकीय सहभागाची स्थिती व वास्तवता अभ्यासणे.

गृहितके :

१. महिला सबलीकरणाच्या संदर्भात अनेक प्रयत्न होत आहे.
२. भारतीय राजकारणातील महिलांचा राजकीय सहभाग वाढत आहे.

आधुनिक काळात जसजशी पाश्चात्य लोकशाही विकसीत होत गेली. तसा महिलांच्या राजकीय सहभागाच्या विचाराचा मुद्दा प्रकर्षाने पुढे येऊ लागला. जगातील अनेक आधुनिक

लोकशाही शासन पध्दती स्विकृत देशांमध्ये स्त्रियांना मतदानाच्या आणि प्रतिनिधीत्वाच्या हक्कासाठी तिब्र लढा दयावा लागला, हे वास्तव आहे. भारतामध्ये विशेषतः स्वातंत्रोत्तर काळात संविधानाने स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्वांचा अंगिकार केल्यामुळे भारतीय महिलांना सर्व क्षेत्रातील सहभागाची व विकासाची द्वारे तत्त्वतः खुली झाली. असे असले तरीही महिलांच्या राजकीय सहभागाच्या संधी मर्यादीत होत्या. स्वतंत्र्य चळवळीत सुद्धा महिलांचा सहभाग होता. परंतु तो मर्यादीत स्वरूपात. महात्मा गांधींनी भारतीय स्त्रीला स्वतंत्र्य चळवळीची द्वारे खुली केली. परिणामी घटना समितीसह राजकीय क्षेत्रातील अनेक पदांवर महिलांची नियुक्ती झाली. असे असले तरीही हे प्रमाण समाजातील अर्धा घटक या आधारावर अत्यल्प असल्याचे दिसून येते. भारतीय राज्यघटनेतील कलम १४ मध्ये जरी समानता स्विकृत करण्यात आली असली तरी पुरुष प्रधान मानसिकतेमुळे आजही समाजात कितपत समानता निर्माण झाली यांची जाणीव आपणा सर्वांनाच आहे. हिंदू कोड बिल हे महिला सबलीकरणाचे पाउल होते, परंतु ते फेटाळण्यात आले. असे असले तरीही महिला सबलीकरणासाठी, महिलांचा राजकीय सहभाग वाढण्यासाठी वेळोवेळी अनेकप्रकारे प्रयत्न करण्यात आले. भारतीय घटना समितीत महिला आरक्षणाविषयी चर्चा झाली होती. परंतु घटना समितीतील महिला सदस्यांनी त्याला विरोध केला. १९८० च्या दशकात महिला चळवळीने महिला आरक्षणाचा मुद्दा अधिक तिब्र केला. त्यामुळे १९९० च्या दशकात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षण मिळाले. त्याकरिता ७३ वी घटना दुरुस्ती विधेयक २२ डिसेंबर १९९२ ला लोकसभेने व १३ डिसेंबर १९९२ ला राज्यसभेत मंजूर केले. आणि १७ घटक राज्यातील विधीमंडळाची स्विकृती मिळाल्यानंतर २० एप्रिल १९९३ ला राष्ट्रपतीने त्यावर स्वाक्षरी केली. व २४ एप्रिल १९९३ पासून हे विधेयक लागू झाले. पुढे ११२ वी घटना दुरुस्ती करून महिलांना ५० टक्के आरक्षण स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये लागू करण्यात आले. ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे महिलांच्या राजकीय सहभागामध्ये अमुलाग्र परिवर्तन झाले. मोठ्या प्रमाणात ग्रामिण भागातून महिला नेतृत्व पुढे येत लागले. या घटना दुरुस्तीमुळे स्थानिक विकासाच्या धोरणात प्रामुख्याने बदल झाला. भारतातील स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढण्यास आणि विकासास होण्यास मदत झाली. एवढेच नव्हे तर महिला वर्गांना सक्रिय राजकीय शिक्षण प्राप्त होत लागले. एस.सी., एस.टी, ओबीसी, सह अन्य मागासवर्गीय घटकातील महिलांना प्रतिनिधीत्वाची संधी प्राप्त झाल्यामुळे या मागासवर्गीय महिला वर्गामध्ये राजकीय नवचेतना निर्माण होउन जागृती घडून येत आहे. परिणामी मागासवर्गीय महिलांमध्ये सुद्धा महीला नेतृत्व उदयाला येत असल्याचे चित्र दिसून येत आहेत. या घटना दुरुस्तीमुळे पुरुषप्रधान राजकारणात महिला पर्याय म्हणून समोर येत आहेत, महिलांमध्ये राजकीय जागृती झाल्यामुळे महिला सबलीकरण होत आहेच परंतु भारतीय संविधानाला अपेक्षीत समाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाची उपलब्धी महिला वर्ग अनुभवत आहेत. थोडक्यात या घटना दुरुस्तीमुळे महिला मोठ्या प्रमाणात सामाजिक प्रवाहात समाविष्ट होत आहे.

७३ वी आणि ७४ वी घटना दुरुस्तीमुळे महीलांना मिळालेले आरक्षण हे स्थानिक स्वराज्य संस्था पूरतेच मर्यादित आहे मात्र केंद्रीय कायदेमंडळात आणि राज्य विधीमंडळांमध्ये महिलांनाही आरक्षण असावे अशी मागणी महिला संघटनांनी केली १९९६ मध्ये संसदेत महिलांना ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्यासंबंधीचे विधेयक मांडण्यात आले पंतप्रधान एच.डी. देवेगौडा व इंद्रकुमार गुजराल यांनी विधेयकाच्या मंजूरीसाठी प्रयत्न केले. परंतु विरोधी पक्षांनी त्याला विरोध केला. त्यानंतर १२ व्या लोकसभेत २६ जून १९९८ ला राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारने हे विधेयक सादर केले. १३ व्या लोकसभेत २२ नोव्हेंबर १९९९ रोजी आणि २००३ मध्ये हे विधेयक सभागृहा समोर मांडण्यात आले. परंतु वेळोवेळी ते नाकारण्यात आले. त्यानंतर ९ मार्च २०१०

Mr. G. S. Rakhonde

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCLXXXIII) 283 (B)

April -2021

Contemporary India's Foreign Policy

INDIA'S FOREIGN POLICY

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. R. D. Sikchi
Principal
Sitabul Arts, Commerce &
Science College, Akola

Editor
Dr. Balasubrah G. Jagband
Dept. of Political Science
Sitabul Arts, Commerce & Science
College, Akola

Co-Editor
Dr. Sandip B. Kale
Head, Dept. of Political Sci.
Yeshwant Mahavidyalaya, Selen
Dist. Wardha

Guest-Editor
Dr. Dipali S. Ghogare
Head, Dept. of Political Sci.
Dr. H. N. Sitabul College,
Patur, Dist. Akola

This journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharjournal.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX -A

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मोदी कालखंडातील परराष्ट्र व संरक्षण धोरण : उपलब्धी विपुल आणि आव्हाने बाकी डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर		1
2	डॉ. रतन व्ही. राठोड — एक स्थितप्रज्ञ व्यक्तिमत्त्व	डॉ. संदीप भिमराव काळे	11
3	सहृदय व्यक्तिमत्त्व - डॉ. रतन राठोड	डॉ. अलका विनायक देशमुख	16
4	सच्चा जीवनसाथी : डॉ. रतन राठोड	सौ. सुनिता रतन राठोड	18
5	माझ्या जीवनातील दीपस्तंभ : डॉ. रतन व्ही. राठोड	डॉ. संदीप बी. काळे	20
6	उमदं व्यक्तिमत्त्व : डॉ. रतन राठोड डॉ. संदीप तुंडुरवार, / डॉ. शरद सांबारे, /डॉ. वकील शेख		24
7	आदरणीय गुरूवर्य : डॉ. रतन राठोड	डॉ. दिपाली श्रीराम घोरे	26
8	कर्तव्यदक्ष आणि विद्यार्थीप्रिय शिक्षक : डॉ. रतन व्ही. राठोड	प्रा. विजया नारायणराव शिरसाट	29
9	माझ्या जिजनाचे आधार स्तंभ	डॉ. अर्चना ज्ञा. पाटील	31
✓10	डॉ. राठोड सर - एक अजातशत्रु व्यक्तिमत्त्व	प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोंडे	33
11	प्रा.डॉ.रतन राठोड : ज्ञानदानाचा अखंड नंदादीप	डॉ.अनंत मदन आवटी	35
12	Study of Foreign Policy of Indian Perspective	Dr.Vilas Aghav	36
13	India – China Sports Exchanges and a Case Study of Chinese Table Tennis Team's Visit to Calcutta in 1975	Dr. Anirban Ghosh	40
14	India's Contemporary Foreign Policy Concerns with United States Latin America and Spain	Dr. Ravi Kumar	45
15	Role Of India In The United Nations	Dr. Sunita Ramdhan Gawai	49
16	India's Act East Policy	Dr.Ranjana Arvind Shringarpure	55
17	Evolution of Indian Nuclear Policy from 1947 to 2021 And Contemporary Debate	Mr. Akash M.Tawar	59
18	भारत आणि श्रीलंका संबंध	प्रा. रमेश जगन्नाथ निकम	63
19	संयुक्त राष्ट्र संघात भारताची भूमिका	प्रा.डॉ.अरुण मुकुंदराव शेळके	66
20	पंडित नेहरू आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण	प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम	70

डॉ. राठोड सर - एक अजातशत्रु व्यक्तीमत्व**प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोंडे**

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख सहकार महर्षी स्व. भास्करराव शिंगणे कला महाविद्यालय, खामगांव

"अजातशत्रु" या एकाच शब्दात अखड्या जिवनप्रवासाचा अलगडा करणारे डॉ. राठोड सर हे व्यक्तीमत्व माझे गुरू आहेत, हे माझ सौभाग्यच. स्वर सांगावच तर माझ्यासारख्या त्यांच्या असंख्य विद्यार्थ्यांना, माझ्या मित्रांना सुध्दा 'माझे सर' ही भावना जागृत करणारे आमचे आदरनिय 'डॉ. राठोड सर' अनन्यसाधारण व्यक्तीमत्व आहे. आजच्या धावपळीच्या जिवनात प्रत्येक व्यक्तीमध्ये प्राध्यापक, डॉक्टर, वकिल, इंजिनीअर, शिक्षक, कारकून, शिपाई, कुणी अधिकारी, तर कुणी नेता दडलेला असतो. पण यासर्व पलिकडे जावून सरांमध्ये मला सर्वाधिक जर कोणी आढळला असेल तर तो म्हणजे मानुसकीने काठोकाठ भरलेला माणूस होय. नेहमीच अशिक्षितांना, ग्रामण्यांना, नवोदीत विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयात संकोचलेल्या अवस्थेत बंधून, निसंकोच, निरपेक्ष, निर्भिड व प्रांजळ भावनेने त्या व्यक्तीच्या मदतिचाच नाही तर त्याला आपल्या शिक्षणाचा व पदाचा कसलाही अहंकार न बाळगता आपल्या जवळ बसवून काय हव नको ते विचारणारे व मदत करणारे डॉ. राठोड सर हे माझ्या संपर्कातील एकमेव प्राध्यापक आहेत.

नेहमी काहीही लिहीतांना विचारांना आंमत्रित करणारे 'मन' आज मात्र पेपर, पेन समोर बधुन आठवणीचे धवेच्या धेब सोबत घेवूनच आले होते. कारण विषयच अत्यंत जिवाळ्याचा होता. प्रत्येकाला आपलेसे करणारे 'दुशार' व 'ठ' हि संकलपनाच विचारातून हद्दपार केलेले, गरिब-श्रीमंत, सुंदर-कुरूप, शहरी-ग्रामिण अशा सर्वांच्याच प्रगतिचा, उत्कर्षाचा कळवळा मनी बाळगणारे सर म्हणजे दुर्मिळ व्यक्तीमत्व. शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना जिवाळ्याने व आपूलकीने मार्गदर्शनाचा हात देवून प्रगतिच्या वाटेवर नेणारे असे हे व्यक्तीमत्व शिक्षणाचा, पदाचा व पैशाचा बडेजाव करणारे आज बरेच लोक बघावयास मिळतात, पण अशिक्षितांनाही त्यांच्या बैठकीत आपल्यातीलच एक वाटणाऱ्या व गरिबांनाही जवळचा वाटणारा हा 'देवमाणूस'.

महाविद्यालयात असो की महाविद्यालयाबाहेर सरांचे सख्य सर्वांशीच वरिष्ठांना आदराची वागणूक तर कनिष्ठांना आत्मियेतेची वागणूक सरांनी नेहमीच दिली. आत्मविश्वास हरवलेल्या विद्यार्थ्यांना धिरांचा शब्द, प्रसंगी शब्दाच्या माळी देवून त्याला हिमतीने उत्कर्षाच्या वाटेवर पोहचविणे, ह्यात तर सरांचा हातखंडच, अशा विद्यार्थ्यांना सर नेहमी म्हणायचे

"संकटाचे ही दिवस जातील, ... संयम ठेवा

आज जे तुम्हाला बधुन हसतात.....

ते उद्या तुमचा उत्कर्ष बधुन...

तुमच्याकडे पाहतच राहतील.... "

आम्हा विद्यार्थ्यांमध्ये कष्टाचे बिजारोपण सरांनीच केले. आमच्या चुकांवर उपाययोजना सांगितली तर आमच्या यशाला मोठ्या प्रमाणात दाद दिली सर नेहमी म्हणायचे....

"स्तुती चेहऱ्याची नाही तर,

चारित्र्याची व्हायला पाहिजे

कारण चेहरा चांगला बनव्यासाठी

चारित्र्य बनवायला संपुर्ण आयुष्य लागते."

म्हणून आपल्या विद्यार्थ्यांचे उत्तम चारित्र्याचे व्यक्तीमत्व घडवण्याकडे सरांचा नेहमी कल असायचा. सरांना कुणाचीही चेष्ट, मस्करी करतांना किंवा रागावतांना पाहणारा व्यक्ती दुर्मिळच...

शालेय जीवनात नेहमी शाळेमध्ये गुरूचे श्लोक म्हणावयास लावायचे. त्यात गुरूमध्ये त्रिदेवतांचे सामर्थ्य असते असे शिक्षक सांगायचे. त्याची अनुभूती मला सरांच्या सहवासात झाली. एम. ए. च्या प्रथम वर्गाला असतांना B+ मिळवणे हे मैलाचा दगड वाटणारा मी फक्त सरांच्याच प्रोत्साहनाच्या बळावर दोन्ही वर्गाला उज्वल यश मिळवू शकलो. महाविद्यालयापर्यंतच नाही तर प्राध्यापक म्हणून रूजू होईपर्यंत येणाऱ्या प्रत्येक अडचणी दूर करण्यासाठी सर माझ्या पाठीशी ठाम उभे असायचे. माझा एम.ए. चा निकाल लागल्याबरोबर सातव्या दिवशी एका महाविद्यालयात C.H.B. प्राध्यापक म्हणून रूजू झालो. तो सरांमुळेच. आपण ज्या महाविद्यालयात शिकलो त्याच महाविद्यालयात आपल्याला प्राध्यापक म्हणून शिकाविण्याची संधी मिळणारे प्राध्यापक फार

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
 ISSN : 2278-9308
 April, 2021
 Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 283 (CCLXXXIII) B

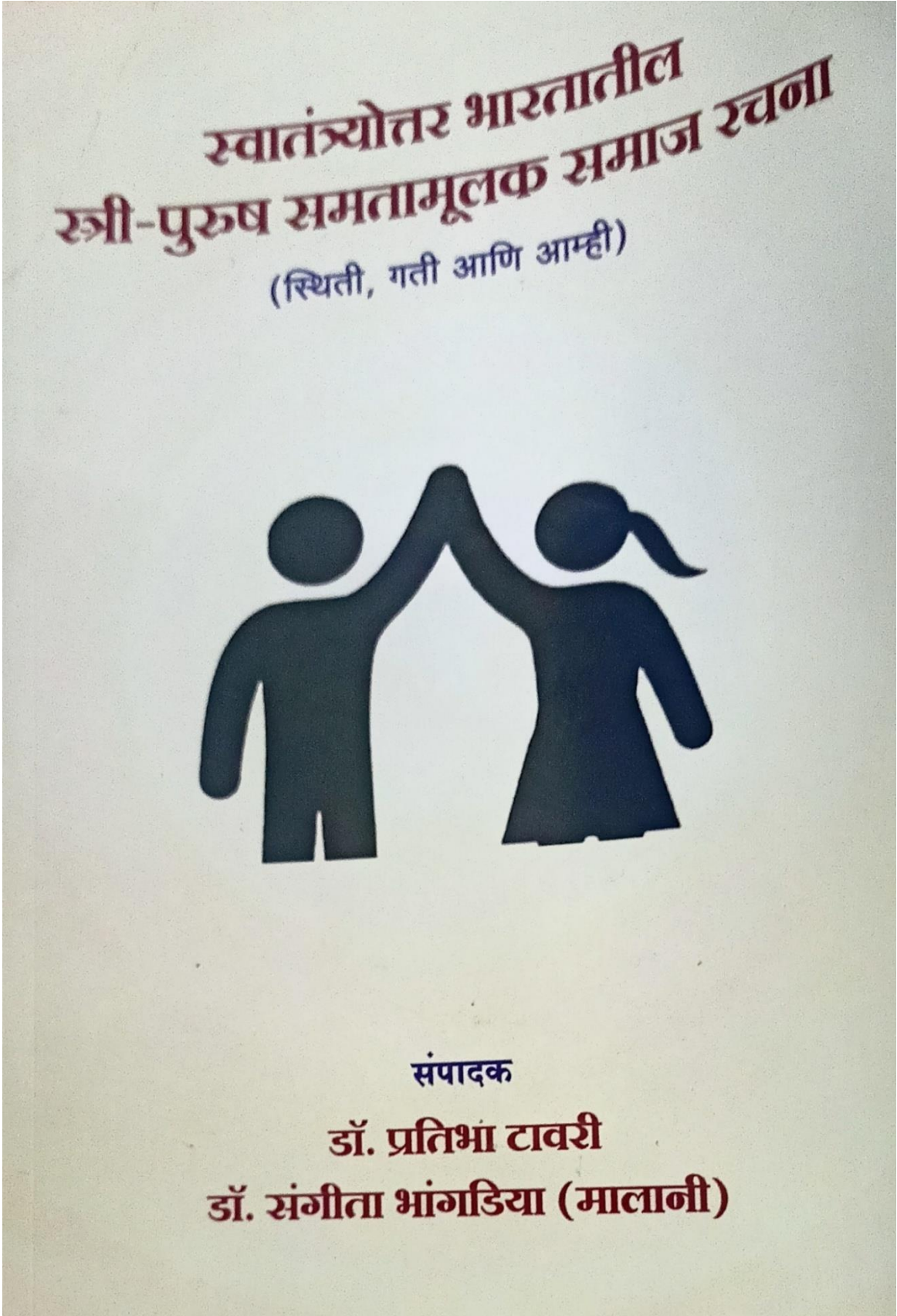
थोडे असतात. त्यातलाच मी एक. सरांच्या सहकार्यांमुळेच मी माझ्या म्हणजे तेव्हाच्या सिताबाई कला महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून रुजू झालो. येवढेच नाही तर मला B.A. पासून M.A. पर्यंत शिकविण्याचा अनुभव मिळाला तो सरांमुळेच म्हणजे सरांनी मला एक यशस्वी विद्यार्थीच नाही, तर एक यशस्वी प्राध्यापक म्हणूनही घडवले. आज मी ज्या महाविद्यालयात राज्यशास्त्र विभागा प्रमुख आहे इथपर्यंत आणि त्याहीपुढे जावून दैनंदिन महाविद्यालयीन कामकाज असो किंवा वर्गांमध्ये शिकविणे असो यामध्ये सरांचे अनुभव, सरांची शिकविण्याची पध्दत, वर्ग व्यवस्थापन, महाविद्यालयाच्या प्रत्येक कार्यक्रमांमध्ये उत्साहाने सहभाग होण्याची वृत्ती, अभिनव उपक्रम राबवण्याची घडपड, आपले उत्तरदायीत्व प्रामाणिकपणे पार पाडण्याची सजब, सरांच्या सहवासातील प्रत्येक अनुभव अशा सर्व गोष्टी माझ्यासाठी अविस्मरणीय तर आहेतच, त्या माझ्या दिपस्तंभही आहेत. सौताबाई कला महाविद्यालयमध्ये २००३ ला जी नॅक मुल्यांकन समिती आली त्यावेळी राज्यशास्त्र विभागाची बरिचशी कामे सरांनी माझ्याकडून करवून घेतली. आणि त्यांनी केलेली कामेसुद्धा मी पाहिली त्या अनुभवांच्या बळावरच मी माझ्या वर्तमान महाविद्यालयातील नॅक समितीची मुल्यांकन भेटिला राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून यशस्वीरीत्या सामोरे जावू शकलो, हे मला येथे आवकून सांगायचे वाटते, वरील सर्व गोष्टी फक्त मलाच नाही तर सरांच्या समस्त विद्यार्थ्यांना प्रेरणादायी ठरतील असा मला ठाम विश्वास आहे.

सर लौकिक रूपाने जरी सेवानिवृत्त हात असेल तरी सुस्पष्ट रूपे माझ्यासारख्या असंख्य संस्कारित केलेल्या विद्यार्थ्यांच्या कार्यातून उदंड ज्ञानदान करतच रहातील याची मला शाश्वती आहे. भविष्यात सरांना आयुशारोग्य लाभो, सरांनी इतरांचा दिलेले प्रेम दविगुणीत होवून त्यांना प्राप्त होवो, हीच ईश्वराचरणी प्रार्थना शेवटी येवढेच म्हणून राष्ट्रविकासाचा आपला बला प्रामाणिकपणे उचलणारे आपल्या कार्यक्षेत्राला वाहून घेतलेले, विद्यार्थ्यांच्या मनोरंज्यावर निःकिरोष अविस्तीत व संपूर्ण कारकीर्दीत अधिराज्य गाजवणारे 'अजातशत्रू' वृत्तीचे आदरणीय डॉ. राजेंद्र सर यांच्या उत्तुंग मार्गदर्शनपर जनसेवात्मक कारकीर्दीला मानाचा मुजरा मानाचा मुजरा.

34 | Website - www.aadharsocial.com | Email - aadharsocial@gmail.com

Mr. G. S. Rakhonde

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील
स्त्री- पुरुष समतामूलक समाज रचना
(स्थिती, गती आणि आम्ही)

संपादक
डॉ. प्रतिभा टावरी
डॉ. संगीता भांगडिया (मालानी)

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

13	स्त्री पुरुष असमानता : एक अध्ययन डॉ. माया एस. वाटाणे	94
14	स्त्री-पुरुष समानता और हिंदी साहित्य : प्रभाव एवं परिवर्तन प्रा. छाया गुलाबराव जाधव	102
15	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री - पुरुष समातमुलक समाज रचना (स्थिती, गती आणि आम्ही) अनामिका पांडे	106
16	तृतीयपंथीयांचे मानवी हक्क : स्वरूप आणि वास्तविकता डॉ. प्रतिभा ए. टावरी डॉ. संदीप बी. काळे	110
17	स्त्री - पुरुष समानता व भारतीय संविधान - तत्व व व्यवहार प्रा.डॉ. अलका का. जाधव	115
18	भारतातील स्त्री-पुरुष समानतेचे जागतिक स्तरावरील स्थान: एक तुलनात्मक अध्ययन डॉ. मंगेश आचार्य	121
19	आधुनिक भारतातील स्त्री व शिक्षण डॉ. मनिषा यादव	129
20	भारतीय समाज व स्त्री-पुरुष समानतेची वास्तविकता प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोडे	136
21	स्त्री-पुरुष समानता आणि भारतीय संविधान : तत्व आणि व्यवहार प्रा.डॉ.लक्ष्मण एफ. शिराळे	143
22	Gender Equality and Indian Family, Social Life: Condition and Direction Ku. Namrata S. Rajgure	151

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री-पुरुष समतामूलक समाज रचना (स्थिती, गती आणि आम्ही)

भारतीय समाज व स्त्री-पुरुष समानतेची वास्तविकता

प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोंडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख सहकार महर्षी स्व. भास्करराव शिंगणे

कला महाविद्यालय, खामगांव

जिल्हा बुलडाणा पिन-४४४३० मो.नं. ९८३४६८४४२४

मानवाधिकाराबाबत जेवढे वैचारिक मंथन २० व्या आणि वर्तमान काळात होत आहे, तेवढे यापुर्वी कधीही झाल्याचे दिसून येत नाही. आज विश्वामध्ये मानवाधिकारांना खूप महत्व प्राप्त झाले आहे. विशेषता सयुक्त राष्ट्र संघाने मानवाधिकारांचा जाहीरनामा प्रसिध्द केल्यापासून आणि सदस्य राष्ट्रांना मानवाधिकाराचे रक्षण करणे बंधनकारक केल्यापासून मानवाधिकार हा महत्वाचा विषय बनला आहे. मानवाधिकार असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा त्यामध्ये स्त्रि आणि पुरुष हे दोन्ही घटकांचा अंतर्भाव असतो. कोणत्या एका घटकाला यामध्ये महत्व नसून, दोन्ही घटकांना समान महत्व देण्यात आले आहे. असे असूनही आपल्या देशासह संपुर्ण जगामध्ये होणारे स्त्रियावरील अत्याचार, त्यांचे प्रश्न, समस्या, त्यांच्या संबलिकरणामध्ये निर्माण होणारे अडथळे, या सर्व सर्व घटकांवर पुन्हा-पुन्हा चर्चा करण्याची वेळ समाजासमोर यावी ही फार मोठी शोकांतीका आहे.

वर्तमानकाळात स्त्रि-पुरुष समानता या विषयांवर प्रसारमाध्यमे व सामाज माध्यमामध्ये मोठ्या प्रमाणात चर्चा होतांना दिसते. प्रथमदर्शनी समाजामध्ये स्त्रि-पुरुष समानता आहे असा अभास होतो, मात्र समाजातील प्रत्यक्ष व्यवहाराचे सुक्ष्म अवलोकन केल्यास असे दिसून येते की अजूनही समाजामध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात येते. प्रसंगी त्यांच्या अधिकारांचे मोठ्या प्रमाणात हनन होत आहे. आजही छोट्या-छोट्या गोष्टीसाठी स्त्रियांना खुप संघर्ष करावा लागत आहे. स्त्रियांचा सहभाग विविध ठिकाणी आहे परंतु ह्या सहभागामध्ये त्यांनी अनंत अडचणींचा सामना केल्याचे आढळते.

आज आपण आधुनिक भारतात राहतो. मात्र प्राचिन काळापासून भारतीय समा पुरुषप्रधान असल्याचे समजल्या जाते. आपल्या समाजात स्त्रिला दैवी शक्ती म्हणुन पुजनाची प्रथा आहे. नारी शक्ती मानुन तीची आराधना करण्यात येते. वैदिक काळामध्ये स्त्रिला समाजामध्ये सन्मानाचे स्थान होते. तेव्हा स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोवरीने

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री-पुरुष समतामूलक समाज रचना (स्थिती, गती आणि आम्ही)

सर्वप्रकारचे अधिकार व स्वातंत्र्य उपभोग्यास मिळत होते. यज्ञकार्यामध्ये स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने सहभागी होत असत. तसेच अनेक धार्मिक कार्यात सुद्धा स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थाण होतो. कारण स्त्री अनेक शक्तीची अधिकारीनी आहे, अशी धारणा तत्कालीन समाज व्यवस्थेमध्ये रुढ होती. मात्र ही स्थिती फारकाळ टिकली नाही. उत्तरोत्तर काळामध्ये स्त्रियांचा समाजातील स्थान व दर्जा खालावत गेला. हळूहळू समाजामध्ये परकीय आक्रमणमुळे अनिष्ट चालीरीती रुढी, परंपरा वाढिस लागल्या परिणामी पुरुषांना समाजात वरचे स्थान मिळून स्त्रियांच्या अधिकाराचे मोठ्या प्रमाणात हनन होत गेले. त्यामुळे दिवसेंदिवस समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात लैंगिक असमानता निर्माण होत गेली आणि स्त्रियांची ख्याती चुल आणि मुल ऐवढ्यापुरतीच मर्यादीत झाली. कालांतराने स्त्रिवर्गाला हे बंदिसत जिवन भुषणावर वाढू लागले. थोडक्यात स्त्रिवर्गाला आपल्या अधिकारांचा विसर पडला आणि उंबरठ्याच्या आतिल जिवन हे त्याचे विश्व बनले.

स्त्रिदास्थविमोचनाची सुरवात साधारणतह: ब्रिटिशांच्या काळामध्ये झाली. तत्कालीन भारतीय समाज सुधारकांनी स्त्रिशोषनाला वाचा फोडण्याचे काम केले. त्यामध्ये महात्मा ज्योतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजा रायमोहन रॉय, इश्वरचंद विश्वासागर, महादेव गोविंद रानडे, गोपाळकृष्ण गोखले आदी मुहान व्यक्ती सहभागी होत्या. ह्याच समाजसुधारकांनी स्त्रिला चार भिंतीच्या वाहेर काढले. स्त्रिवर्गाच्या होणाऱ्या कुचबनेला वाचा फोडली. स्त्रि वर्गा सोबत कश्याप्रकारे भेदभाव केल्या जातो. ह्याचे व्यवस्थित विवेचन त्यांनी समाजासमोर प्रस्तुत केले. त्यामुळेच भारतात वारसा हक्ककायदे बनण्यात आणि सती प्रथा बंद करण्यात मदत झाली. तर विधवा विवाह, बालविवाह बंदी, शिक्षणाचा हक्क, सारख्या इतरही अनेक सुधारणा करणे शक्य झाले.

स्त्री-पुरुष समातेचे वास्तव :- वर्तमान काळाला आधुनिक काळ संबोधण्यात येत असले तरी या आधुनिकेतही स्त्री-पुरुष समाणता आभासीच आहे. समता व स्वातंत्र्य ज्या प्रमाणात स्त्रिवर्गाला प्राप्त होत आहे, ते शिक्षणाने आलेल्या समाज भाणामुळे, स्त्रीयांना झालेल्या त्यांचा मानवीहक्काच्या जाणिवेमुळे आणि भारतीय संविधानात समाविष्ट करण्यात आलेल्या कायद्यामुळे तथा जगात प्रचलीत असणाऱ्या स्वातंत्र्य, समता इत्यादी तत्वांच्या विचारसरनिमुळे. परंतु या

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री- पुरुष समतामूलक समाज रचना (स्थिती, गती आणि आव्हाने)

सर्वांच्या मार्मिक अध्ययन केल्यास असे दिसते की वर्तमान काळातही पुरुषी वर्चस्वाची मानसिकता अद्यापही नष्ट झालेली नाही. तर या मानसिकतेच्या स्वरूपात फक्त थोडा बदल झाला आहे. तेवढेच याउलट अंतःकरण हेलावून टाकणाऱ्या काही घटनांमधून ही पुरुषप्रधान मानसिकता वाढल्याचे निर्दर्शनास येत आहे. काविड-१९ ह्या महामारीच्या काळात लॉकडाऊन दरम्यान स्त्री अत्याचार, घरगुती मारहाण आणि हिंसे मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे सरकारी आकडेवारी सांगते. आपल्या समाजात रुढीवादी प्रचलित धारणामुळे पुरुषी वर्चस्वाचा गवगवा तर करण्यात येतोच, परंतु स्त्री वर्गाच्या बाबतीत पुरुष वर्गामध्ये छुपी द्वेषमुलक भावना जोपासल्या जात आहे. ही अत्यंत खेदाची बाब आहे. आज स्त्रीया कायदेशीर स्वातंत्र्यामुळे, शिक्षणामुळे व नैसर्गिक गुणवत्तेमुळे जे नेत्रदिपक यश सर्व श्रेत्रात प्राप्त करित आहेत. त्यामुळे आपल्या पुरुषी वर्चस्वाला धक्का बसणार अशी भावना पुरुषामध्ये बळकट होतांना दिसून येत आहे. कारण आज जगात स्त्री शिक्षण घेत आहे. पुरुषांसोबत खांद्याला खांदा मिळवून पुढे जात आहे. घरातून बाहेर पडून कमवत आहे. आज सर्व क्षेत्रात स्त्रीया आपल अटळ स्थान निर्माण करतांना दिसून येत आहेत. विज्ञान, तंत्रज्ञान, सैन्य, प्रशासन कायदा, शिक्षण, व्यापार, व्यवसाय समाजकारण, राजकारण, भागिदारी सारख्या इतरही अनेक क्षेत्रात स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करित आले. अर्थात औद्योगिकरण, नागरिकरण, सामाजिक प्रबोधनामुळे स्त्रियांच्या विकासासाठी अनेकदा प्रयत्न होत असल्याचे दिसून येते. स्त्रिवर्गाच्या स्थितीत विलक्षण वेगाने जरी परिवर्तन होतांना दिसून येत असले तरी परिवर्तनाचा हा वेग समाधानकारक आहे. असे निश्चितच म्हणता येणार नाही. कारण परंपरागत चालत आलेली समाज व्यवस्था आणि प्रस्तापित मुल्ये ह्यांच्या परिवर्तनाचा वेग हा अतिशय मंद असल्याचे आढळून येते. तसेच समाजातील बृद्धिजिवी वर्गातून ह्या मुल्य परिवर्तनाच्या वेगाला वाढविण्यासाठी कोणतेही विशेष प्रयत्न होतांना तर जाणवत नाहीच, पण जाणिवपूर्वक हा वेग मंदावणार असाच प्रयत्न समाजातील काही घटकाद्वारे करण्याचा प्रयत्न केल्या जात असल्याचे आढळून येते. याचाच अर्थ समाजामध्ये कुठेतरी स्त्रि सबलीकरणाच्या कार्यात अडथडे निर्माण करण्याचा किंवा महिला सबलीकरणाचा वेग जाणीवपूर्वक धिमा राहिल असे प्रयत्न होतांना दिसतात. ह्यामध्ये पुरुषाबरोबर

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री-पुरुष समतामूलक समाज रचना (स्थिती, गती आणि बाध्नी)
पुरानमताभिमानि महिला काही प्रमाणात सहभागी असल्याचे आढळून येते.

स्त्री-पुरुष समानता ही आधुनिक पाश्चिमात्य संकल्पना आहे. समान हक्क, समान दर्जा आणि स्वातंत्र्य ह्या स्त्री-पुरुष समानतेच्या मुलगांमी कल्पना आहेत. असे असले तरीही पाश्चिम काळातसुध्दा स्त्रि-पुरुष समानतेवर चींतन व लेखन झाल्याचे दिसुन येते. साधारणपणे २४०० वर्षांपुर्वी प्राचिन ग्रीक विचारवंत प्लेटो याने स्त्री-पुरुष समानतेवर भाष्य केल्याचे आढळून येते. प्लेटो म्हणतो की समाजामध्ये स्त्री वर्गाची संख्या निम्मी म्हणजे ५० टक्के असल्यामुळे स्त्री वर्गाला पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षण देवून राज्य कारभारात भाग घेण्याची संधी उपलब्ध करुन देणे देशहिताचे आहे. कारण देशातील स्त्री शक्तीचा उपयोग योग्यरित्या न केला गेल्यास ही अर्थि मानवी शक्ती तशिच वाया जाईल. त्यामुळे देशाच्या प्रगतीचा विचार करतांना, स्त्री उन्नतीचा प्रामुख्याने विचार करणे आवश्यक आहे. मात्र आजपासुन २४०० वर्षांपुर्वी मांडलेला स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार अद्यापही पुर्ण होतांना दिसुन येत नाही.

स्त्री-पुरुष समानता म्हणजे काय ?

पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रियांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात व्यक्तीमत्व विकासाची समान संधी पाप्त असणे म्हणजे स्त्री-पुरुष समानता होय. घरातील आर्थिक, सामाजिक व कौटुंबिक निर्णय घेतांना त्यामध्ये स्त्रीयांचा सहभाग असणे, नोकरी व्यवसाय करणे, पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व कामे करणे असाही समानतेचा अर्थ होतो. केवळ पुरुषांना विरोध केल्यामुळे स्त्री-पुरुष समानता होणार नसुन त्यासाठी महीलांनीही स्वतःचे उत्तरदायीत्व उचितपणे पार पाडणे आवश्यक आहे. कुटुंबामध्ये मुलामुलींना भेदभावजन्य वागणुक न देता समान वागणुक दिल्यास भावी पिढीवर बालपणापासुनच स्त्री-पुरुष समानतेचा संस्कार हाईल विधीन्न क्षेत्रात स्त्रीयांच्या प्रगतीचा चढा आलेख असतांना पुरुषाद्वारे स्त्रीयांच्या गुणवत्तेविषयी, स्वातंत्र्याविषयी आदर्शऐवजी तिरस्काराची भावना प्रकट केल्या जाते. याच तिरस्काराच्या प्रकटीकरणातुनच स्त्रीयावरील अमाणुष अत्याचाराचा उदय होतांना दिसतो. यावरील उपयाची सुरवात स्त्रीयांनी स्वतापासुनच करायला हवी. बाल संगोपनाचे कार्य स्त्रियाकडेच असते, त्यामुळे स्त्रीयांनी पुरुषी वर्चस्वाची मानसिकता सर्वप्रथम आपल्या कुटुंबातुनच मिटवायला सुरवात करणे

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री-पुरुष समतामूलक समाज रचना (स्थिती, गती आणि आम्ही)

आवश्यक आहे. मात्र त्यासाठी सर्वप्रथम स्त्रीयांतील स्वताच्या मनातून पुरुषप्रधानता मिटवायला हवी. घरातील वृद्ध मंडळी मुल्याधिष्ठीत शिक्षणाचे उत्तम स्रोत असतात. त्यांनाही ती जबाबदारी दिली पाहिजे. लहान मुलांवर संस्कार करणाऱ्या संस्थामध्ये कुटुंबानंतर, शिक्षणसंस्था व समाजव्यवस्थांचा क्रम येतो. त्यामुळे शिक्षणातून आणि समाजातून सुध्दा या मुलांवर देशभक्ती, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, स्वाभिमान, स्त्रियांचा आदर असे संस्कार रुजवणे आवश्यक आहे. पुरुषांनी सुध्दा स्त्रीयांना उपभोगाची वस्तु न मानता तीला जिवनयात्रेतील सहचरणीचा आदर करणे आवश्यक आहे आणि स्त्रीयांकडे समानतेच्या भावनेतून पाहिले पाहिजे. त्यासाठी त्यांनी आपला पुरुषी अहंकार वाजुला ठेवणे आवश्यक आहे. ऐवढेच नव्हे तर स्त्रिसामर्थ्य मन्य करून स्त्रिवर्गाला सातत्याने प्रोत्साहन दिल्यास स्त्री-विषमता निश्चितच कमी होईल यात शंका नाही.

स्त्रीयांच्या संरक्षणासाठी / अधिकारासाठी करण्यात आले
स्वातंत्र्यापूर्वीचे कायदे :-

- बालहत्या प्रतिबंधक कायदा- १८०२
  - सतीप्रथा बंदी कायदा-१८२९
  - बालविवाह प्रतिबंधक कायदा-१८७२
  - संमतीवयाचा कायदा-१८९१
  - देवदासी प्रतिबंधक कायदा-१८९१
  - शारदा कायदा-१९२९
- (मुलीच्या लग्नाचे किमान वय १४ वर्ष करण्यात आले)

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरचे कायदे :-

- हिंदु विवाह कायदा- १९५५
- वारसाहक्क कायदा-१९५६
- मुलींचा अनैतिक व्यापार विरोधी कायदा-१९५६
- विधवा पुनविवाह कायदा-१९५६
- मातृत्व हितरक्षण कायदा-१९६१
- हुंडा प्रतिबंधक कायदा -१९६१
- समान वेतन कायदा-१९७६

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री-पुरुष समतायुक्त समाज रचना (स्थिती, गती आणि आव्हाने)

- गर्भजल तपासणी प्रतिबंधक कायदा—१९९४ व २००३
- कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा—२००५
- हिंदु तास्मा दुरुस्ती कायदा—२००५
- बलात्कार विरोधी कायदा—२०१३

भारतीय संविधानातील तरतुदी :-

- १४ व्या कलमात स्त्री-पुरुषांना समान हक्क तसेच सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात समान संधी दिली आहे.
- १५ व्या कलमानुसार धर्म, वंश, जात, याशिवाय लिंग भेदावर बंदी घातली आहे.
- १६ व्या कलमात सर्व स्त्री पुरुषांना समान संधी दिली आहे.
- २१ व्या कलमात कायद्याच्या प्रक्रियेशिवाय व्यक्तीच्या जीवित व स्वातंत्र्याच्या हक्काचा संकोच करता येणार नाही.
- २३ व्या कलमानुसार कोणत्याही स्त्री-पुरुषांच्या कय-विकय करण्यावर बंदी घातली आहे.
- ३९ व्या कलमानुसार स्त्री-पुरुषांना समान वेतनाची तरतुद केली आहे.
- ४२ व्या कलमानुसार कामाच्या ठिकाणी न्याय्य व सुरक्षित आणि प्रसुतीस सहाय्य देण्याची सोय करण्यात आली आहे.
- ५१ व्या कलमानुसार स्त्रीयांच्या प्रतिष्ठेला बाधक ठरणाऱ्या रुढी, प्रथा, परंपरा मोडित काढून त्यांच्या सक्षमीकरणाचा मार्ग खुला केला आहे.

वरिलप्रमाणे स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात आणि स्वातंत्र्यानंतर, आणि भारतीय संविधानामध्ये स्त्रीयांच्या संरक्षणासाठी, सबलीकरणासाठी अनेक कायदे करण्यात आलेले आहेत. मात्र त्यांची संपूर्णतः योग्य अंमलबजावणी होत नसल्याने स्त्रीयांच्या सबलीकरणासाठी अनेक अडथडे निर्माण होत आहेत. परिणामी स्त्री-पुरुष समानतेचा प्रश्न समाजामध्ये निर्माण होत राहतो.

सारांश :

वर्तमान काळात खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरुष समानता प्रस्तापित होण्यासाठी महिलांना व्यक्तीगत विकास आणि सामाजिक सहयोगाची नितांत आवश्यकता आहे. तरच समाजात स्त्री-पुरुष समानता प्रत्यक्ष

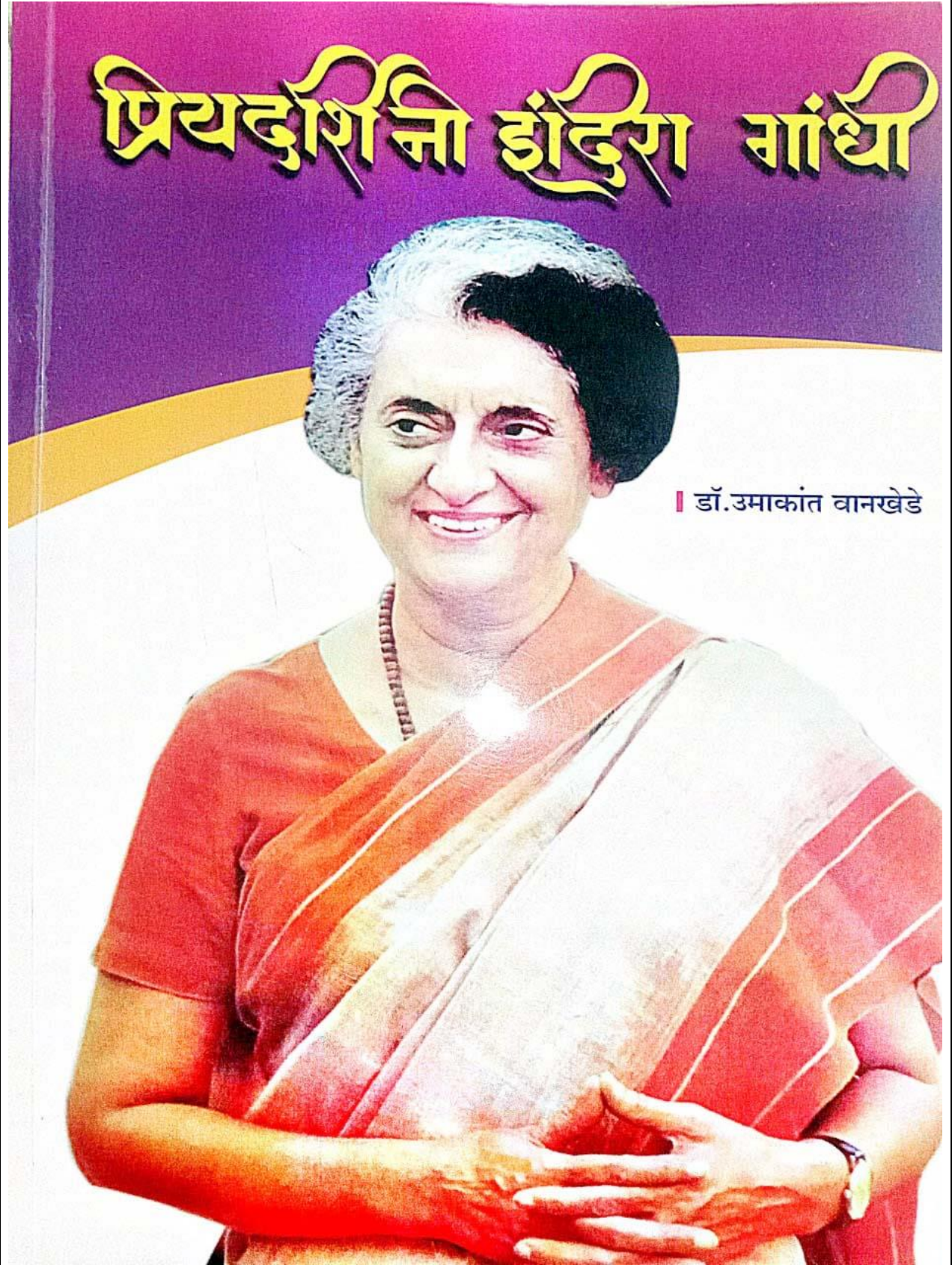
स्वातंत्र्योत्तर भारतीयीन स्त्री-पुरुष समतासूचक समाज रचना (स्त्रिती, गती आणि माप्ती)
 अस्तित्वात येवू शकते व ती आजच्या काळाची गरज आहे. त्याचबरोबर शासन, प्रशासन, न्यायव्यवस्था आणि समाज या घटकाद्वारे महिला सबलीकरणासाठी यथायोग्य प्रसंगी कठोर भूमिका घेणे आवश्यक आहे. सर्वसामान्य जनतेनेसुध्दा जीवन जगतांना पुरुषप्रधान दृष्टीकोन आत्मसात करणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्याकरिता महिला सक्षमिकरणाची चळवळीची वाटचाल ही देखावा सोडून वास्तवाच्या मार्गाने घेणे आवश्यक आहे. नुसते लिखान, चर्चा, वाद-विवाद यापलिकडे जावून अधिक कृतीप्रवण होणे गरजेचे आहे. कृतीतुन साकारलेली समता शाश्वत स्वरुप धारण करते त्याकरिता 'स्त्री' किंवा पुरुष या पलिकडे जावून "माणूस" किंवा "व्यक्ती" म्हणुन एकमेकांसोबत संबंध प्रस्तापीत होणे आवश्यक आहे. समानता आधारीत मानसिकत्वाच समाजामध्ये विकसीत होणे गरजेने आहे. आणि अशा प्रयत्नांना सुध्दा समाजामधून सामुहीक मान्यता प्राप्त झाली पाहीजे. या आदर्श बदलाची सुरवात समाजातील प्रत्येक स्त्रि पुरुषाने स्वतःपासून करायला हवी. कोणत्याही बदलाची सुरवात करतांना प्रारंभी थोडा विलंब होणे, विरोध होणे, त्रास होणे किंवा नकारात्मक वाढणे स्वाभाविक असले तरी सातत्यपूर्ण प्रामाणीक प्रयत्न आणि कार्याप्रती विश्वास असल्यास कालांतराने यश दृष्टीपथास पडते. याच दृष्टीने शासन, प्रशासन समाज सुधारकासह प्रत्येक स्त्री-पुरुषाने समानतेच्या या मार्गावर अविरत वाटचाल केल्यास खऱ्या अर्थाने आवल्या समाजामध्ये स्त्री-पुरुष समानता अस्तित्वात येईल यात तीळमात्र शंका नाही.

संदर्भग्रंथ सुची :-

- १) महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा- नानिवडेकर मेघा- प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
- २) महिला सबलीकरणाची नवी दिशा- चौगुले सुमती-इंदुजा प्रकाशन (२००४)
- ३) "स्त्रीवार"- डॉ साखरे सिमा- सिमा प्रकाशन नागपूर.
- ४) समकालीन जागतिक राजकारण प्रमुख प्रश्न- डॉ. देवळणकर शैलेंद्र- विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

Dr. H. P. Yeole

14)	आपातकाल तथा हिंदी कविता प्रा.अमर आनंद आलदे, परळी वैजनाथ	50
15)	इंदिरा गांधी और नारी जगत डॉ.घनश्याम पाठक, सुल्तानपूर (उत्तरप्रदेश)	52
16)	इंदिरा गांधी और बैंकों का राष्ट्रीयकरण प्राचार्य डॉ. आर. एस. वांगड, परळी वैद्यनाथ	54
17)	भारतीय राजकारणातील इंदिरा गांधी पर्व : आणीबाणी व लोकशाही माजी प्राचार्य डॉ.एरंडे व्ही.एल.,निलंगा जि.लातूर	57
18)	इंदिरा गांधी आणि आणीबाणी प्रा.डॉ.उमाकांत ज्ञानोबा वानखेडे, परळी-वै. जि.बीड	67
19)	पंतप्रधान इंदिरा गांधींची बांगलादेशाच्या निर्मितीत ऐतिहासिक कामगिरी प्र.प्राचार्य विकास भानुदास टकले, राहू	70
20)	श्रीमती इंदिरा गांधी व त्यांचे कार्य डॉ.हर्षा पं.येवले, खामगांव, जि.बुलडाणा	72
21)	इंदिरा गांधी यांचे जीवन व कार्य डॉ. तांदळे एस.के.,वडवणी जि.बीड	76
22)	इंदिरा गांधी यांचे जीवन आणि कार्य डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे, फुलंब्री, जि. औरंगाबाद.	78
23)	इंदिरा गांधींच्या काळातील आणीबाणीची गरज आणि परिणाम Asso. Prof. Dadge M. S., Parli Vaijnath	82
24)	इंदिरा गांधी यांचे जीवन, घटनाक्रम आणि प्रेरणादायी कार्य प्रा.डॉ.देशमुख एस.बी., परळी वैजनाथ, बीड	85
25)	इंदिरा गांधींचे महिलाविषयक धोरण प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी., परळी-वै. जि.बीड	89
26)	इंदिरा गांधी आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण प्रा.डॉ.विनोद घोंडीराम आचार्य, लोहरा.	91

ISBN 978-93-85882-65-4

20

श्रीमती इंदिरा गांधी व त्यांचे कार्य

डॉ.हर्षा पं.वेवले (सो.हर्षा ढाले)

सहयोगी प्राध्यापिका व मराठी विभाग प्रमुख

स.म.स्व.भास्करराव शिंगणे कला महा.

खामगांव, जि.बुलडाणा

*****

भारताच्या पहिल्या स्त्री प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी केवळ भारतीय राजकारणावर वचस्व गाजविले नव्हे, तर अखिल विश्वातील राजकारणाच्या क्षितीजावर आपला एक वेंशिष्टपूर्ण ठसा उमटविलेला आहे. त्यांचे राजकारणातील, सर्वांगिन कर्तृत्व अलौकिक आहे. एक स्त्री म्हणून त्यांची चांगली प्रतिमा, कर्तव्यगारी सर्वसामान्यांच्या मनात घर करून गेलेली आहे आणि 'न भुतो न भविष्यते' अशा प्रकारचे कार्य श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे आहे. अनेक वर्षे भारतीय राजकारणाची धुरा समर्थपणे सांभाळणाऱ्या या असामान्य स्त्रीला 'पोलादी महिला' असे संबोधल्या जाते. त्यांनी आपल्या पंतप्रधान पदाच्या कारकिर्दीत विविध क्षेत्रात बहुआयामी भूमिका वजावलेली आहे. श्रीमती इंदिरा गांधी ह्या 1966 ते 1977 या काळात मलग 3 वेळा आणि 1980 पासून ते त्यांच्या राजकीय हत्यंपर्यंत (1984) त्या भारताच्या पंतप्रधान पदावर होत्या. त्या भारताच्या पहिल्या आणि आतापर्यंत एकमेव आजपावेतो एकमेव महिला पंतप्रधान म्हणून राहिलेल्या आहेत. ही समस्त भारतीयांसाठी, अखिल विश्वातील समस्त महिलांसाठी भूषणावह वाव आहे.

जन्म, बालपण, संस्कार व शिक्षण:

श्रीमती इंदिरा गांधी यांचा जन्म 19 नोव्हेंबर 1917 रोजी एका राजकीय वारसा लाभलेल्या सुखसंपन्न कुटुंबात झाला होता. इंदिरा हे नाव त्यांचे आजोबा मोतीलाल नेहरू यांनी ठेवले होते. आपली नात इंदिरा ह्या त्यांना आई लक्ष्मी आणि दुर्गाची प्राप्ती झाल्याचे वाटत होते. 'इंदिरा' या शब्दाचा अर्थ चा अर्थ कांती, शांभा आणि लक्ष्मी असा होतो. त्यांचे व्यक्तिमत्व त्यांचे आजोबा मोतीलाल नेहरू आणि वडील पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या सहवासात दृढमुल होत गेले. भारताच्या राजकारणात या दोघांनाही महत्त्वाचे स्थान होते. त्यामुळे त्या आपुसकच राष्ट्रवादी वृत्तीच्या बनल्या होत्या.

ISBN 978-93-85882-65-4

पंडीत नेहरू हे शिक्षणाला फार महत्त्व देत होते. म्हणून त्यांनी इंदिरा गांधींच्या प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था आपल्या घरातच केली होती. त्यांचे 1934-1935 हायस्कूल शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्यांनी पुढील शिक्षणासाठी रविंद्रनाथ टागोर यांनी निर्माण केलेल्या विश्व भारती विद्यापीठात प्रवेश घेतला. याचवेळी त्यांना रविंद्रनाथ टागोर यांनी 'प्रियदर्शिनी' नाव दिले होते. यानंतर त्या पुढील शिक्षणासाठी इंग्लंड येथे गेल्या. 1937 मध्ये ऑक्सफोर्डमध्ये दाखल झाल्या. त्यांना पुस्तके वाचण्याचा खूप छंद होता. वक्तृत्वामध्येही त्या निपूण होत्या. आपल्या वडोलांप्रमाणेच श्रीमती इंदिरा गांधींचे इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व होते. त्यांना संपूर्ण जगाचे ज्ञान मिळाले होते. ऑक्सफोर्डविद्यापीठामध्ये शिकत असतांना फिरोज गांधी यांच्याशी त्यांची ओळख झाली. यातूनच 1942 मध्ये त्यांचा फिरोज गांधी यांच्याशी प्रेमविवाह झाला. त्यांना राजीव व संजय हे दोन मुले होती.

श्रीमती इंदिरा गांधींना भारतीय स्वातंत्र्याचे वाळकडू आपल्या घरातूनच लहापनापासूनच मिळत गेले. त्यांच्या घरी अनेक राजकीय पुढाऱ्यांचे येणे जाणे होते. त्यामुळे स्वातंत्र्य चळवळीच्या प्रत्येक घटनांची माहिती त्यांना मिळत होती. त्यामुळे स्वातंत्र्य आंदोलनाशी त्या आपुसकच जुळल्या गेल्या. त्यांना त्यांच्या कोटुंबिक वातावरणातूनच राजकीय विचारसरणी वारसात मिळाली होती. श्रीमती इंदिरा गांधींचे बालपण आपल्या घराच्या स्वातंत्र्यलढयाच्या संस्कारातच गेले आणि त्या भारतीय स्वातंत्र्य लढयात लवकरच सामील झाल्या.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्य:

1929 मध्ये पं.जवाहरलाल नेहरू हे लाहोर येथील काँग्रेसच्या राष्ट्रीय अधिवेशनाचे अध्यक्ष झाले. त्या अधिवेशनात संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव संमत झाला. देशभर स्वातंत्र्याची शपथ घेण्यात आली. छोटया इंदिराही यामध्ये सामील झाल्या. लहानपणीच त्यांनी 'बाल चरखा संघ' सुरु केला होता. त्या खादीच्या फ्रॉकचा वापर करीत असे. त्यांनी लहान मुला-मुलींची 'वानर सेना' स्थापन केली होती. त्याद्वारे त्यांनी निदर्शने, मोर्चे काढणे, इत्यादी कार्यक्रमांसोबतच त्यांनी गुप्त संदेश, आंदोलनाला पोषक सामग्री पोहोचविणे अशाप्रकारचे महत्त्वपूर्ण कार्य ब्रिटीश सरकारच्या विरोधात केले. ऑगस्ट 1942 मध्ये म.गांधींनी सुरु केलेल्या 'चले जाव' चळवळीत त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांना सप्टेंबर 1942 साली तुरुंगात टाकण्यात आले. हे त्यांचे कार्य भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत उल्लेखनीय ठरले.

लाल बहादुर शास्त्री यांच्या मंत्रिमंडळातील कार्य:

1947 मध्ये त्यांनी भारत फाळणीच्या काळात पाकिस्तानातून भारतात आलेल्या निर्वासितांसाठी छावण्या आयोजित

करून त्यांना वेद्यकीय सेवा श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी पुरविली होती. तसेच याकाळात त्यांनी म.गांधींच्या मार्गदर्शनाखाली दिल्लीतील दंगलग्रस्त भागात काम केले होते. 1959 साली त्या अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अध्यक्षा झाल्या. लाल बहादूर शास्त्री यांच्या मंत्रिमंडळात त्या माहिती आणि प्रसारण मंत्री होत्या. परंतु इंदिरा गांधींभोवती दुसरे सत्ताकेंद्र निर्माण होऊ नये म्हणून लाल बहादूर शास्त्री यांनी विशेष काळजी घेतली होती. श्रीमती इंदिरा गांधी यांना सरकारमध्ये अधिक वजन व प्रतिष्ठा लाभेल याची शास्त्रींना कल्पना होती. याकाळात तामिलनाडूत भाषेच्या प्रश्नावरून वाद उठले तेव्हा ते शांत व्हावे या उद्देशाने इंदिरा गांधी लागलीच मद्रासला गेल्या. एवढेच नव्हे तर त्या पाकिस्तानने केलेल्या आक्रमणाच्या प्रसंगी त्या युद्धभूमीवर जनतेचे व सैनिकांचे नीतीधैर्य व आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी गेल्या होत्या. 1

श्रीमती इंदिरा गांधींच्या या गोष्टी शास्त्रींना आवडलेल्या नव्हत्या. श्रीमती इंदिरा गांधींना लहान सहान गोष्टींमधून शास्त्रींची नाराजी जाणवत होती. नेहरु निष्ठावंतांना लाल बहादूर शास्त्री हे दूर ठेवीत असल्यामुळे अपमानित झाल्यासारखे वाटून थोड्याच काळात कृष्णाम्माचारी यांनी मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला तेव्हा श्रीमती इंदिरा गांधींना फार दुःख झाले. आपल्याही मंत्रिपदाचा राजीनामा द्यावा असे त्यांना वाटू लागले. भारतात राहण्यापेक्षा त्या इंग्लंडला गेलेल्या बज्या असे शास्त्रींना सुध्दा वाटत होते. त्या दृष्टीने ब्रिटनमधील भारताच्या हायकमिशनर म्हणून श्रीमती इंदिरा गांधींची नेमणूक करण्याच्या मार्गावर शास्त्री होते. तेवढ्यात भारत-पाकिस्तान युद्ध पेटले व नंतर ताश्कंद येथे शांतता करार होतो न होतो तोच लाल बहादूर शास्त्रींचे निधन झाले व नवा नेता निवडण्याचा प्रश्न काँग्रेसपुढे उभा राहिला. 2

पंतप्रधानासाठी रस्सीखेच व श्रीमती इंदिरा गांधींची प्रधानमंत्री म्हणून अधिकारारोहण :

स्वातंत्र्यानंतर श्रीमती इंदिरा गांधींचे वडील पं.नेहरु हे प्रधानमंत्री झाले. स्वातंत्र्यानंतरची पं.नेहरु यांची अठरा वर्षांची कारकीर्द हा भारताच्या इतिहासातील फार महत्त्वाचा काळ मानला जातो. त्यांनी आपल्या काळात निर्माण झालेल्या संकटाशी फार धैर्याने तोंड दिले. औद्योगिकीकरणाचा पाया घातला. परराष्ट्र धोरणात अलिप्तवादाचा पुरस्कार केला. भारताच्या राजकारणावर. अर्थकारणावर व परराष्ट्र धोरणावर त्यांच्या विचारसरणीचा फार मोठा ठसा उमटलेला दिसतो. साहजिकच यासर्व घडामोडींचा योग्य परिणाम श्रीमती इंदिरा गांधींच्या कार्यकर्तृत्वावर निश्चितपणे झालेला दिसून येतो.

लाल बहादूर शास्त्रींच्या अकस्मात निधनानंतर भारताच्या राजकारणात पंतप्रधान पदासाठी मोठी चढाओढ सुरू झाली. त्यावेळी

मोरारजी देसाई, गुलझरीलाल नंदा, श्रीमती इंदिरा गांधी जगजीवनराम, यशवंतराव चव्हाण यांच्या नावांची चर्चा होती. यशवंतराव चव्हाण हे 1965 च्या भारत पाकिस्तान युद्धानंतर एक लोकप्रिय नेते बनले आणि ते सुध्दा पंतप्रधान पदाकरिता इच्छुक होते. काळजीवाहू पंतप्रधान गुलझरीलाल नंदा यांनाही आपल्याला पंतप्रधानपदी कायम करावे अशी अपेक्षा होती. इंदिरा गांधी यांना पंतप्रधान पदाची निवडणूक लढवावयाची होती. मोरारजी देसाईना तर हे या पदावर अधिकारच सांगत होते. काहीही झाले तरी मोरारजी देसाई यांना प्रधानमंत्री होऊ द्यायचे नाही असे सिंडिकेट नेत्यांनी ठरविले होते. एकूण परिस्थितीचा आढावा घेऊन तत्कालिन काँग्रेसचे अध्यक्ष कामराज यांनी प्रधानमंत्रीच्या निवडीबाबत त पुढाकार घेतला. 3

कामराज यांनी प्रधानमंत्री वनावे असे स.का. पार्टील यांचे मत होते. परंतु हे सर्व कामराज यांना मान्य नव्हते. शेवटी इंदिरा गांधींच्या नावाकडे कल झुकू लागला. एक स्त्री आणि प्रत्यक्ष राजकारणात फारसे महत्त्वाचे स्थान नसलेल्या इंदिरा गांधी आपल्या वचंस्वाख्याली राहतील असे सिंडिकेट नेत्यांना वाटत होते. मध्यप्रदेशचे मुख्यमंत्री डी.पी.मिश्रा यांच्या पुढाकाराने भरलेल्या महाराष्ट्र, तामिलनाडू, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, काश्मीर, ओरिसा या राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांच्या बैठकीत श्रीमती इंदिरा गांधी यांना पाठिंबा असल्याचे जाहिर करण्यात आले. पं.नेहरुंच्या व्यक्तिमत्त्वाची मोहिनी थोडीफार कोणात असली तर ती केवळ इंदिरा गांधींचे आहे व त्याचा उपयोग निश्चितपणे निवडणूक जिंकण्यासाठी होऊ शकेल असे काँग्रेस नेत्यांना वाटत होते. त्यामुळे काँग्रेस श्रेष्ठ, बहुसंख्य मुख्यमंत्री व खासदार यांनी इंदिरा गांधींना पाठिंबा मिळाला. 4

प्रधानमंत्रीची निवड ही एकमताने व्हावी, त्याकरिता लढत होऊ नये व म्हणून मोरारजींनी माघार घ्यावी याकरिता प्रयत्न करण्यात आले. परंतु मोरारजी हे पंतप्रधान पदाच्या निवडणुकीतून माघार घेणार नव्हते आणि त्यांनी निवडणुकीतून माघारही घेतली नाही. शेवटी ते इंदिरा गांधी यांच्या विरोधात उभे राहिले. दिनांक 19 जानेवारी 1966 रोजी पार्लमॅटच्या मध्यवर्ती सभागृहात प्रधानमंत्री निवडण्याकरिता मतदान झाले. मोरारजी देसाई यांना 169 तर श्रीमती इंदिरा गांधी यांना 355 मते पडून त्या विजयी झाल्या व 24 जानेवारी 1966 रोजी भारताच्या प्रधानमंत्री म्हणून श्रीमती इंदिरा गांधी यांचा शपथविधी झाला.

श्रीमती इंदिरा गांधींच्या रुपांने काँग्रेस पक्षाने भारताला एक लोकप्रिय नेता दिला यात कोणतेही शंका नव्हती. नेहरु घराण्याचा परंपरा श्रीमती इंदिरा गांधींच्या निवडीने राखली गेली. देशाच्या अत्युच्च पदी इंदिरा गांधी आल्या म्हणून सामान्य जनतेला आनंद झाला होता.

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

074

'आपण डाव्या पक्षाचे प्रतिनिधित्व करता काय ? असे इंदिरा गांधींना विचारण्यात आले, त्यावेळी, 'मो संपूर्ण भारताचे व निर्गनराळ्या विचारसरणीचे प्रतिनिधित्व करते' असे श्रीमती इंदिरा गांधींनी सांगितले. इंदिरा गांधी यांचे वडोले पं. जवाहरलाल नेहरू हे जरी काही प्रमाणात डाव्या विचारसरणीचे असले तरी जित्ये जित्ये पं. जवाहरलाल नेहरूंच्या धोरणाचा त्याग करण्यात आला तित्ये तित्ये दुरगती करण्याचा इंदिरा गांधींचा मानस होता. 5

श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या सरकारसमोरील गंभीर समस्या :

श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी शासनसृष्टे हाती घेतली त्यावेळी देशाची राजकीय परिस्थिती विलक्षण गोंधळाची व अस्थिरतेची, तर आर्थिक स्थिती अत्यंत हलाखीची होती. पूर्वी झालेल्या दान युद्धांचा खर्च व संकट, भोपण अवपणे-दुष्काळाचे सावट, कृषी उत्पादनावर झालेला परिणाम, धान्यटंचाई, महागाई, दंगली, निदर्शने, हस्ताळ, सोमा वाद, अमेरिकेची आर्थिक कोंडी इत्यादी गंभीर समस्या सरकारपुढे 'आ' वामून उभ्या होत्या. याशिवाय पक्षांतर्गत कुरघोडी-गटबाजी, पार्लमेंट मधील विरोधी पक्षाद्वारे झालेली वैयक्तिक टिंगल, अवहेलना इत्यादी वावी श्रीमती इंदिरा गांधींच्या मनावर कायमच्या घर करून गेल्या.

तरीही त्यांनी पंतप्रधान पदाच्या पहिल्या कारकिर्दीत काही अडचणींवर मात करण्याचा प्रयत्न केला. त्या किर्चीतही डगमगल्या नाहीत. आर्थिक संकटावर मात करण्यासाठी श्रीमती इंदिरा गांधींनी अर्थकारणाशी संबंधित असलेल्या खाते प्रमुखांशीही विचारविनिमय केला. आर्थिक पदतोसाठी त्या मार्च 1966 मध्ये अमेरिकेला सुध्दा गेल्या. तेथे त्यांचे जोरदार स्वागत झाले. त्यांचे देखणेपण, सद्बिभूची दर्शविणारा त्यांचा पोशाख, त्यांचे सुसंस्कृत व प्रतिष्ठित वागणे बोलणे व भारतासारख्या विशाल देशाची पहिली स्त्री-प्रधानमंत्री या सर्व गोष्टीमुळे वृत्तपत्रांनी त्यांच्या भेटोला चांगलीच प्रसिध्दी दिली. 6

काही अटोशर्यांवर अमेरिका-भारत यांच्यात रुपवाच्या अवमूल्यनावावत करार झाला. 5 जून 1966 रोजी 35 टक्यांनी रुपयाचे अवमूल्यन करण्यात आले. परंतु याबाबत श्रीमती इंदिरा गांधींवर सर्वच राजकीय पक्षांनी व शिक्षणतज्ञांनी टिकेचे काहूर उडविले. नेहरूंच्या नीतीपासून इंदिरा गांधी दूर जात आहेत अशी टिका त्यांच्यावर होऊ लागली. परंतु इंदिरा गांधींचा हा दौरा भारताच्या दृष्टिकोणातून फायदयाचा ठरला. भारत आणि अमेरिका यांचे असलेले अनेक गैरसमज दूर झाले. यावेळी अमेरिकेकडून भारताला बरोच मदत मिळाली होती. अमेरिकेच्या मदतीबोबत विरोधकांनी आक्षेप घेतला तेव्हा परकीयांचा मदत घेऊन येणारा समाजवादसुध्दा आपण स्वाकारला पाहिजे इंदिरा गांधींनी असे विरोधकांना स्पष्टीकरण दिले.

आपण जर परकीयांचा मदत घेतलो नाही तर सामान्य माणसांच्या हाल-अपेष्टांना सोमा राहणार नाही असा श्रीमती इंदिरा गांधींच्या म्हणण्याचा अर्थ होता.

जुलै 1966 मध्ये नवी दिल्ली येथे इंदिरा गांधी यांनी भारत, युगोस्लाव्हिया आणि युनाटेड अरब गणराज्य या तीन राष्ट्रांची एक शिखर परिषद भरविली. तटस्थ धोरण हे सध्याच्या स्थितीमध्ये भारताला उपकारक आहे हे दाखविण्याचा श्रीमती इंदिरा गांधी यांचा त्यात हेतू होता. 7 यानंतर श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी सोव्हियत रशियाला सुध्दा भेट दिली होती.

दुसऱ्यांदा पंतप्रधानपदी निवड :

1967 सालच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत इंदिरा गांधींना आणि त्यांच्या गटाचा सहज विजय झाला नाही. परंतु निवडणूक प्रचाराच्या काळात इंदिरा गांधींच्या संभाना प्रचंड गर्दी होत होती. नेहरूंची कन्या असल्याचा फायदा त्यांना मिळत होता. शिवाय, देशाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत अविश्रांत प्रवास करून काँग्रेसकरिता प्रचार करण्याची ओढ, तडफ व शारिरीक क्षमता केवळ श्रीमती इंदिरा गांधींच्यातच होती. जनतेच्या मनाला आकृष्ट करून घेणारे प्रभावो नेतृत्व म्हणून इंदिरा गांधींचा उदय होत होता. या निवडणुकीत काँग्रेसला मिळालेल्या जागात घट झाली असली तरी लोकसभेत जे बहुमत काँग्रेसला मिळाले ते केवळ इंदिरा गांधींमुळे. 8 परंतु या काळात पंतप्रधान पदावरून काँग्रेसमध्ये मोठी रस्सीखेच झाल्याचे दिसून येते. गटबाजोला उधाण आले. शेवटी तडजांड झाली आणि 13 मार्च 1967 रोजी भारताच्या प्रधानमंत्री म्हणून श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी सत्ता आपल्या हाती घेतली.

वैकांच्या राष्ट्रीयकरणाचा मुद्दा : सर्व सामान्यांचा पाठिंबा

इंदिरा गांधी यांनी घेतलेले अनेक धाडसे निर्णय त्यांच्यातीलच पक्षातील नेत्यांना आवडले नाही. काहीनी त्यांच्या प्रागातिक धोरणाला पाठिंबा सुध्दा दिला. इंदिरा गांधी ह्या गतिमान नेत्या असून त्यांना प्रगतशील काँग्रेसजनांचा पाठिंबा आहे, दहा कलमी योजनेची अंमलबजावणी करण्यास त्या उत्सुक असून, स्थितीप्रिय नेते त्यांच्या मार्गात अडथळे आणित आहेत अशीच समजूत काँग्रेसजनांची झाली. इंदिरा गांधींनी चांदा मोठ्या वैकांचे राष्ट्रीयकरण करण्याचा वटहुकूम काढला तेव्हा त्यांच्यावर प्रखर टिका विरोधक करू लागले. विरोधक या वटहुकूम व याबाबतीच्या कायदयाविरोधात सर्वांच्च न्यायालयात गेले. सामान्य जनतेने मात्र इंदिरा गांधींच्या या निर्णयाचे प्रचंड उत्सहाने स्वागत केले. वैकांचे कर्मचारी, ऑटो रिक्शा व टॅक्सोवाले, सुशिक्षित वैकार व अन्य खालच्या स्तरातील मंडळींना जणू हंपवायू झाला होता. प्रचंड संख्येने प्रधानमंत्र्यांच्या निवासपुढे

ISBN 978-93-85882-65-4

जगमून लोक त्यांच्या कार्याला पाठिंबा देत त्यांच्या नावाचा जयघोष करीत होते. एवढ्या प्रचंड संख्येने लोक प्रधानमंत्र्याच्या निवासापुढे कधीच जमले नव्हते. लोकांचा अभूतपूर्व पाठिंबा पाहून विरोध करणारे नेते आश्चर्यचकित झाले होते.९

सारांश:

श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे राजकीय कार्य असामान्य आहे, गणनाला गवसणी घालणारे त्यांचे कार्य हे मर्यादित शब्दांत मांडणे अशक्यप्राय आहे. परंतु लिखाणाला मर्यादा असल्यामुळे त्यांच्या बालपणापासून ते 1970 पर्यंतच्याच कार्याची नोंद घेण्यात आलेली आहे. 1970 पर्यंतचा त्याचा राजकीय प्रवास हा अत्यंत खडतर असल्याचा निर्दर्शनास आला. एक स्त्री म्हणून राजकीय कार्य करीत असतांना, संपूर्ण देशाचा राज्यकारभार सांभाळतांना त्यांना अतिशय बिकट प्रसंगाला सामोरे जावे लागल्याचे दिसून आले. तरीही अशा कठीण प्रसंगी न घाबरता आलेल्या प्रसंगाला त्यांनी धैर्याने तोंड दिल्याचे जाणवले.

श्रीमती इंदिरा गांधी यांना बालपणापासून राजकीय वातावरणाचा सहवास लाभल्यामुळे भारताच्या स्वातंत्र्य लढयाच्या अग्निकुंडांत उडी घेतल्याचे निर्दर्शनास येते. पुढे स्वातंत्र्यानंतरचे त्यांचे कार्य हे तर वाखणण्याजोगे, स्तुतीप्रिय होते. भारताच्या पंतप्रधान या सर्वांच्च पदावर एका महिलेची निवड होणे ही बाब भारतीयोंसाठी अभिमानासपद होती, तर पण अमेरिकेसाठी सुध्दा ती आश्चर्यकारक बाब होती. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या आल्या कृष्णा यांनी त्यांच्या 'डिअर टू बोल्ड' या पुस्तकात लिहिले आहे की, भारताने पंतप्रधान या महत्त्वाच्या पदावर एका महिलेची निवड केली आहे. ही गोष्ट अमेरिका व जगभरासाठी आश्चर्यकारक होती. इंदिरा गांधी यांनी पंतप्रधान झाल्यावर अमेरिकेचा दौरा केला. तेव्हा मात्र यथोचित सन्मानाने अमेरिकेत त्यांचे स्वागत करण्यात आले. त्यांच्या अलौकिक कार्याचे मुल्यमापन तुटपुंज्या लिखाणातून शक्य नाही. 1971 च्या युद्धात त्यांची कणखर भूमिका आणि त्यांच्या धाडसी निर्णयामुळेच पाकिस्तानचा भारताला पराजय करता आला. बंगालमधील पिडीत लोकांना स्वतंत्र करण्याकरिता भारताचे सैन्य देऊन इंदिराजींनी बांगलादेश आणि पाकिस्तान असे दोन तुकडे केले. त्यांच्या या असामान्य कामगिरीला लक्षात घेऊन राष्ट्रपतींनी श्रीमती इंदिरा गांधी यांना 1971 मध्ये 'भारतरत्न' हा सर्वोच्च नागरी सन्मान देऊन गौरव केला.

संदर्भ टिपा:

1. तांबोळी एन.एस., पवार व्ही.पी., आधुनिक भारत (1750-2009), निराली प्रकाशन, पुणे, 2010, पृ.क्र.16-4.

2. कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (1947-2000), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2008, पृ.क्र.72.
3. कोलारकर श.गो., स्वतंत्र भारताचा इतिहास (1947-1980), श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती 1997, पृ.क्र.121.
4. कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (1947-2000), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2008, पृ.क्र.73
5. कोलारकर श.गो., स्वतंत्र भारताचा इतिहास (1947-1980), श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती 1997, पृ.क्र.121.
6. कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (1947-2000), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2008, पृ.क्र.75.
7. कोलारकर श.गो., स्वतंत्र भारताचा इतिहास (1947-1980), श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती 1997, पृ.क्र.123.
8. कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (1947-2000) श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2008, पृ.क्र.75.
9. तांबोळी एन.एस., पवार व्ही.पी., आधुनिक भारत 1750-2009, निराली प्रकाशन, पुणे, 2010, पृ.क्र.16-8.

संदर्भ ग्रंथ:

1. कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (1947-2000), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2008.
2. कोलारकर श.गो., स्वतंत्र भारताचा इतिहास (1947-1980), श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती 1997.
3. कवि माधवी, साठ महामानव, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, 2008.
4. किशोरसागर, शोभादेवी, आधुनिक भारताचा इतिहास (1757-2005), के सागर प्रकाशन, पुणे, 1994.
5. तांबोळी एन.एस., पवार व्ही.पी., आधुनिक भारत (1750-2009), निराली प्रकाशन, पुणे, 2010.
6. वैद्य सुमन, कोठेकर शांता, आधुनिक जग, भाग 2, (1945-1980), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2000
7. Nagar N.S.] Women and Politics, V.I.Publishing house] New Delhi, 2008.

□□□

ISBN 978-93-85882-65-4

21	Sarojini Naidu's contribution to Indian women's empowerment Dr. Pramod Rameshwar Chavan	87
22	The role of NGO in Women's Empowerment Asharani.C	89
23	Women Empowerment: Issues and Challenges with special reference to Women's Empowerment through Gender Equality. Dr. Vanita Deodas Ramteke	93
24	Women Empowerment: Issues and Challenges Richa Mehta/Sampat Lal Bhadu	98
25	Human Rights related to women under gender justice with National and International prospective : Nirajkumar Deomanrao Ambhore	102
26	Women and Politics Dr.Priya B.Boche.	106
27	A Study Of "Nav Tejaswini Yojana" For Women Entrepreneurs In Rural Areas Of Maharashtra . Dr.Shubhangee Laxmanrao Diwe	109
28	Rural Entrepreneurship Development & Women Dr. Ravindra Kumar	114
29	Need of Work Life Balance and Job Satisfaction Among Female Library Professionals in Academic Libraries Dr. Gajanan B. Ghayal	124
30	Role of Women Library Professionals in the Digital Era Sandeep Ambadas Lande	127
31	The Study On Women's Psychological Empowerment Prof. Shalini A. Katole/ Ku. Kishori Katole	131
32	Women Empowerment in Indian Agriculture Smt.Surekha Ramchandra Jadhav/ Dr. Ashalata. D.Sonawane	136
33	Women Entrepreneurship in India : Problems, Perspective and Redress Mahendra U. Ingole	139
34	Women Empowerment Dr. S.K. Goyal	142
35	Women's enormous potential to contribute to Biodiversity conservation in nimar region, Madhya pradesh, india Shakun Mishra	144
36	Women's contribution to Sikhism Parvinder Khanuja	147
37	The 73 rd & 74 th Amendments and Women's Empowerment Dr. (Mrs. Alpana Vaidya	150
38	Women's contribution in social movement Mr.Sunil Prabhakar Ghugal	155
39	Empowering women in the digital age: where do we stand? Prof. Rahul G. Mahure	159
40	A study Women at 2030th for Sustainable Development Prof. Chandrakant B. Dhumale	163

Role of Women Library Professionals in the Digital Era

Sandeep Ambadas Lande

Librarian, Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College,
Khamgaon, Buldana

Abstract:

Present work aims to highlight role of women library professionals in the digital era. It was found that The advancement of the Digital Technology helps effective participation of women in the decision-making and implementation process related to science and technology including planning and setting priorities for research and development and the choice, acquisition, adoption, innovation and application of science and technology for development. However, it is suggested that the library should cultivate excellent women librarians

Key Words: Women Library Professionals, Digital Era, India

Introduction

On the threshold of a new millennium, librarians are getting involved in new activities in the computerization of libraries, combining in a balanced manner the execution of traditional activities with those which guarantee transition to the new model of an electronic library. Rapid advances in information processing, storage and communication technologies have revolutionised the role of worldwide libraries in disseminating information services to their users. As a result, libraries are facing new challenges; new competitors, new demands, new expectations and a variety of information services from users tailored to their wants and needs.

The dawn of new millennium, also started the introduction of other concepts in the library and information field's activities which, although they did exist, were not part of the vocabulary conventional librarians; for example, information management, strategic planning, management by objectives, marketing, mission, vision, added value products, reengineering, and others. When facing this new wave of terms it became essential to prepare women librarians in new conditions imposed by globalization. Various courses were started on strategic planning of information services, marketing, accounting, new technologies, and guidelines for information policies was initiated across various universities in India. This new culture was slowly incorporated into the language used by specialists and technicians. This network included alleviating the library's problems and drawing up a legal document, which is being revised and outlines strategies needed to carry out the plan in new conditions

Selection of profession was not common for women within the economic system of the middle and upper echelons of Indian society. The educated working woman is a new concept mainly of the late 19th and the early 20th century in the world and the process is slower in the Indian context. The freedom movement and the partition of the Indian sub-continent have been vital in the emergence of economic role of the Indian woman in the educated Indian society. Women's participation in white collar employment other than teaching, nursing and the medical profession is a 20th century phenomenon in India.

Status and Role of women in the field of LIS

Librarianship as a profession in India was for the scholar librarians till the early part of the 20th century. Mostly men of letters only were custodians of libraries and the written cultural heritage (Schiller, 1974). However, the first woman credited with occupying any key-post in India was Ms. Anandibai Prabhudesai who was the superintendent at the Children's library in Baroda in the 1930s.

Through various surveys it has been seen that in more developed countries women still accounted for more than 80% of the library profession. But in most countries there is a dual career structure for men and women. In the Indian context the situation is slightly different. Women were admitted in the professional arena mainly during the first half of the 20th century. In 1940 the first group of students were admitted to a training course conducted by the Bengal Library Association, Calcutta and in 1942 the first qualified female librarian took a job at the Bengal Legislative Assembly. Till 1975 the number of women in the field of librarianship in India was not very significant. Though it was felt that this profession would be very right for women in India because nature has bestowed women with qualities of patience, sympathy and perseverance, the enrolment statistics now available show that librarianship is still not a female intensive profession in India. The average ratio of male female enrolment in the Bachelor of Library and Information Science and Master of Library and Information Science is 3:2, 3:1 respectively. Teaching remained the main occupation for women in India till the early 1970s.

According to Kalapana Dasgupta (1977) Women opted to take up librarianship as a career often due to the following reasons:

1. Women who wanted employment but were not particularly prepared to teach, considered librarianship a good alternative, because the environment would be academic whereas the work will not have the requirement of teaching on a regular basis.
2. Security of women is a major factor in an Indian family. Indian society being totally compartmentalised between the sexes which is reflected in the upbringing of boys and girls, the work place which ensures security has a very important role in women's employment.
3. The qualities expected in an Indian woman is suited to the activities in a library.
4. Librarianship generally does not demand mobility in service, and women in India are not expected to be mobile outside the family structure.
5. Jobs in a library can allow women to remain unattached to colleagues and the public especially males.

The Indian Library system can be divided into five major areas of work which includes National Library System, Academic Library System, Special Library System, Public Library System and Informatics.

Within these systems of librarianship, women now work in various capacities and positions. However, the age old stereotype of regarding women's role as teachers, and child bearers and rearers is reflected in the staff structure of these systems also. Within these systems there is a major difference between the types of libraries that absorb the maximum number of women. Very much like the Western world the children's libraries, school libraries and to a certain extent college libraries employ women as librarians in larger numbers in contrast to the scientific and specialized library system. Women are also in demand in girls schools and women's colleges which are in significant numbers in India. But within the hierarchy of the library system the prevalence of women in these types of libraries does not make them eligible to occupy the top positions in major libraries. In the government library sector the maximum number of women are seen in a cadre which is above the paraprofessionals but below the decision making level.

Since most women especially those who are married cannot attend training programmes organised outside the city of work, the women lag behind their men colleagues. Therefore, when promotions are considered by seniority cum fitness, then the assessment reports do not reflect any additional qualification or achievement. This becomes a deterrent in the case of women.

In the Indian context it is seen that once a woman proves her ability as a professional and acquires a high status within the profession the Indian situation permits her to develop in the right direction and she is given her due respect and importance by her male colleagues as well as superiors. Strangely enough she often finds women subordinates facing problems if she believes in equality

between her subordinates. Women employees are often used to taking undue privileges citing their social and familial responsibilities and male bosses usually do not interfere in this situation. A woman superior who is well aware of such behaviour may become unpopular if she does not believe in granting privileges at the cost of duties and expects equality of responsibility between the male and the female professionals. This situation however, may be just a passing phase because women are also becoming more aware of their responsibilities in their place of work and the social attitudes in the Indian society are also undergoing alteration. There is a new wave of anti-discriminatory attitude, and there are less patriarchal and dictatorial males. All this will help in changing the attitude of women as professionals also.

Though librarianship has been stereotyped as a woman oriented vocation in the developed countries, the Indian situation cannot be stereotyped in that direction. As mentioned earlier it is seen that from the university level itself, the number of female students is still less than their male counterparts. There is also the dropout factor. However, the reasons in discontinuance are different for males and females. Whereas the male student often discontinues to join more lucrative avenues women often have to discontinue due to marriage and to suit the family convenience.

But in the past 20 years, it is seen that the number of women managers in libraries has increased. Many specialised libraries in the larger cities are also being headed by women.

Although the scenario throughout the world and in India as well is developing towards acceptance of women in high places, in the field of librarianship the notion of women as leaders is still foreign to both men and women staff. Women who usually reach the top positions have to be extremely well qualified, must have proven records of accomplishment and have to be well prepared for the position they aspire. Once these positions are attained, women have to balance between their accepted behavioural pattern and the role expected of a professional in that position.

The Digital Era is characterized by technology, according to Humbert (2007)4, which increases the speed and breadth of knowledge turnover within the economy and society. It can be seen as the development of an evolutionary system in which knowledge turnover is not only very high, but also increasingly out of the control of humans, making it a time in which our lives become more difficult to manage. For example, in the second generation Internet, 'the semantic web', functionality, which understands meaning, replaces the search function of unknowingly matching words, which often have multiple meanings. In time, within this version of the Internet, software agents will exchange knowledge without human intervention. The social and economic implications of the Digital Era are huge and will increase as technological functionality becomes more knowledge-based, our everyday lives and understanding of ourselves become more linked to it, and it takes on a 'life' of its own.

The advancement of the Digital Technology helps effective participation of women in the decision-making and implementation process related to science and technology including planning and setting priorities for research and development and the choice, acquisition, adoption, innovation and application of science and technology for development.

Conclusion

Nowadays women LIS Professional have very good computer exposure and work in digital library. They provide various Information Sciences including document delivery service, browsing online journals databases. They are very familiar in various databases viz. IEEE online database, ASME, ASCE, ACM Springer, EBSCO, ProQuest, Universe digital library, AIAA, online journals databases project students of Engineering College approach women professional for their review of literature. They guide the students providing user name and password to access each and every data base. In fact women professionals are very patient in guiding, students and faculty about various important websites. They are very competent when compared to men professionals.

Many times women professionals have organized National Level Seminars and Conferences inviting practicing librarians across the country. Recently one women library professional of SIET College has organized a National Level Seminar on New Generation Technologies. 80 professionals have contributed in their conference proceedings volume. Majority of the participants are women professionals. The best paper award was given to a woman professional. It shows their involvement and dedication towards their profession. They are very keen in attending seminars and conferences. They also hold office bearer post namely Executive Committee Member of Library Associations. In spite of their busy schedule women professionals are attending the meetings of Library Associations. They share their ideas and problems in library management. As a matter of fact the library profession is an ideal job for women like teaching profession. It is a noble profession and they provide yeomen service to the library clients and update the knowledge of the library users.

Thus on this basis it is suggested that management can depute women LIS professional to participate in short term courses and workshops and enrich their knowledge. The library should construct a harmonious human environment and establish a long-effect driving mechanism. The library should establish and improve various training systems, enhance women librarian's quality, and strengthen their competition consciousness. The library should cultivate excellent women librarians

References

- Schiller, A. R. (1974). Women in Librarianship. In J. V. Melvin (Ed.), *Advances in Librarianship*. London: Academic press. pp. 103-141.
- Kalpana Dasgupta (1977). Women as manager of libraries: a developmental process in India. Retrieved from <http://www.ifla.org/files/assets/hq/publications/ifla-journal/archive/jour2404.pdf>.

INDEX- 312

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	भारत में महिला मानवाधिकार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ.अर्चना सिसोदिया संजय	1
2	मानवाधिकार और महिला सक्षमीकरण	दिपाली प्रकाश तोटे	6
3	महिला सक्षमीकरण	डॉ. स्मिता दि. जोशी	10
4	महिला सशक्तिकरण के राजनीतिक आयाम : पंचायती राज संस्थाओं के विशेष संदर्भ में	Mrs. Sunanda Anshul Raut	13
5	भारतीय संविधान और महिला सशक्तिकरण	डॉ. विकास बी. चांदजकर	19
6	घरेलू हिंसा के विरुद्ध स्त्री - सशक्तिकरण	प्रा. डॉ. गजानन वानखडे	22
7	Equity through ICT: Closing the Gender Digital Divide	Dr. Nilima Deshmukh,	25
8	Women Empowerment: Issues and Challenges	Richa Mehta/Sampat Lal Bhadu	28
9	Women's Empowerment: Needs & Barriers	Arjun N. Khobragade	32
10	Women in Globalisation and Digital Job Market	Dr. Subhash J. Deshmukh	35
11	Significance Of Innovations For Woman's Empowerment And Gender Equality	Dr. Vivek D. Murkute	39
12	Feminine Sensibility in Shashi Deshpande's Roots and Shadows	Dr. Rahul Shriram Sudke	43
13	The Study of constitutional provisions for Women Empowerment and Government Schemes For Women Empowerment in India	Dr. Laxmi Rambhau Kangune	46
14	Women Leadership and Empowerment: A Book Review	Dr. Asha Dadasaheb Kadam	50
15	Feminist Literature and Women's Empowerment	Prafull A. Kose	54
16	Library Consortia In India An Overview	Dr. Rashmi Shyamsundar Bakane	57
17	Indian Constitution And Women's Empowerment	Mrs. Shital Sambhaji Sawant /Dr. G. R. Rathod	60
18	Woman Empowerment with Social Dimensions In Indian Society	Dr. Sanjay G. Kulkarni	64
19	आदिवासींचा प्राचीन इतिहास आणि धर्म कल्पना	डॉ. होमराज राठोड	67
20	मानवी हक्क व स्त्रियांची स्थिती	प्रा.डॉ.भगवान गरुडे	72
21	स्त्रीवाद आणि सामाजिक न्याय	डॉ. बबीता मनिष धूल	74

Equity through ICT: Closing the Gender Digital Divide**Dr. Nilima Deshmukh,**

S. M. B. S. Arts College, khamgaon

Abstract

With the advent of the digital era and the increasing use of digital tools in teaching - learning, it will be worthwhile to look into how the use of ICT tools have improved the access to and quality of education for girls. The focus of the paper is to find out whether equity indexes have improved by allowing access to remote learning or whether it has led to exacerbating the gender divide further due to lack of access to digital resources. The paper also tries to examine whether equity of access to digital tools for learning, and proficiency in ICT skills can prove to be a path leading to the empowerment of women.

Keywords: gender, digital divide, education, empowerment of women

Introduction

In India, nineteenth century social reformers played a major role in bringing education to women as a means of uplifting them from their accorded low social status. Mahatma Jyotirao Phule, Savitribai Phule, Pandita Ramabai, Maharshi Karve, Raja Ram Mohan Roy and a number of others paved the way for the emancipation of women.

Systems of education in modern times are catering to diverse areas of knowledge and skills in the arts, sciences and technology. Whereas in the ancient times, knowledge was imparted to a privileged few, universal education is the primary concern on our country's agenda as of all modern welfare states. Education as a policy is accessible to all, including girls.

Equity in access to education

Yet, the ratio of girls enrolling for and completing primary, secondary and tertiary education is a matter of concern. There are many socio-cultural and economic barriers acting as hindrances to girls' education in India such as early marriages, poverty, viewing girls as liabilities, considering higher education unnecessary for the conceived conventional role in the family etc.

The advent of digital technology has made transfer of information swifter and easier. The mobile phone has become an extended arm for individuals even in the developing countries. It has long passed its sole use as a calling device and is being extensively used as a convenient medium for surfing the internet, storing, retrieving and sending data. It has also made dissemination of information and knowledge wider and open as never before.

Gender and the Digital divide

However, mobile handset ownership, access to internet and the ability to use the internet enabled applications is another thing. "Handset affordability remains the primary barrier to mobile phone ownership for men and women. Among mobile users who are aware of mobile internet, a lack of literacy and digital skills continues to be the main barrier to use, followed by affordability."¹ This mobile gender gap report also points out that South Asia has the widest mobile internet gender gap at 51%. The lag of women in the use of digital information and tools can be clearly attributed to other factors already pushing women to secondary status in society. In a family, for instance, which cannot afford more than one mobile phone, it is the women or girls who are denied ownership.

ICT as a medium and tool for teaching-learning has now become widely prevalent. A few years ago, premier universities began giving access to online educational programmes. These courses called the MOOCs have allowed students across the globe to have the opportunity to learn from the best teachers of the best educational institutions of the world. Also, all educational institutions, compelled to go online during the COVID-19 pandemic, have embraced the blended learning mode. Use of ICT now, is thus an inevitable part of the teaching-learning process. This aspect of our modern lives can be utilized to make our world more equal. The Sustainable Development Goal number four of the United Nations is "investing in ICT access and quality education to promote lasting peace".

In a social set up where providing a mobile phone to a girl becomes difficult, even for educational purposes, quality education through ICT becomes an unachievable goal. If we take a look at the statistics of access to mobile phones and internet, we find that much remains to be achieved to bridge the gap between men and women. Many students in the rural areas do not have access to smart phones or the internet. Girls are the last on the list to get one, even a used one. A study reveals, "...the reason why fewer women access and use ICT is a direct result of their unfavourable conditions with respect to employment, education and income."² And the same study asserts that given the same conditions, women turn out to be more active users of digital tools than men.

Bridging the digital divide for girls is thus imperative. It is not only access to mobile phones that needs to be considered. The skills needed for employment in digital job market must be

¹<https://www.gsma.com/mobilefordevelopment/wp-content/uploads/2020/05/GSMA-The-Mobile-Gender-Gap-Report-2020.pdf> accessed 20/08/2021.

²Martin Hilbert, Digital gender divide or technologically empowered women in developing countries? A typical case of lies, damned lies, and statistics (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0277539511001099>)

acquired by girls to disparities from being deepened. If women do not adapt to the relevant educational skills, they will lose out from being ICT professionals. Statistics point to widening gaps emanating due to lack of or meagre participation of women in computer related professions. "Gender disparity in the labor market is being replicated in the digital economy."³ There is thus the risk of feminization of labour in a digital world with women lacking the special skills being relegated to lower rung jobs.

The fewer number of women as computer professionals can also be attributed to assigned stereotypical gender roles as is the case in STEM participation.⁴ So, while we embrace ICT as a tool to widely disseminate the best education, we must understand that we would be leaving out many students more so, girls from the learning process. Therefore, steps should be taken for equity of access to open online teaching to students from rural and remote regions lest we create a new divide of haves and have-nots based on access to online education. Special measures are needed to promote provision to girls so as to empower them. Also, promotion of women's pursuit of higher education in emerging ICT areas and participation in employment in the digital arena should be at the focus of policy intervention. This will prevent gendered occupation segregation in the emerging digital economy. It will thus be in the interest of all to bridge the present gender digital divide by promoting equity through ICT tools and skills. In fact, intervention in this regard will prove effective for closing the longstanding gender gaps and empowering women.

³Datta, Namita; Robinson, Danielle. 2020. Jobs Interventions for Young Women in the Digital Economy. Jobs Notes;No. 10. World Bank, Washington, DC. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33691>

⁴<https://www.orfonline.org/expert-speak/stem-and-the-digital-economy-for-women/> accessed 20/8/21.